

El moviment pedagogicofeminista a Catalunya.

Una aproximació historicoteorètica i sistemàtica

Laia Balagué i Cabré

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Tutoritzat per
Conrad Vilanou Torrano

Curs 2022-2023

Índex

1. Introducció	5
2. Estat de la qüestió	8
3. Metodologia	9
4. La dona al tombant del segle XIX	11
4.1 El paper de la dona: la construcció del model femení	11
4.2 El treball femení: reproducció i producció	13
4.3 La industrialització a Catalunya i la segmentació laboral	15
5. L'educació de la dona s.XIX-XX	18
5.1 La llei Moyano i les repercussions socials	18
5.2 Les Escoles Normals femenines i el reformisme educatiu	21
5.3 Associacionisme i moviments de dones	24
6. Iniciatives socials per a l'emancipació femenina	29
6.1 Classe alta. Francesca Bonnemaison i l'obra "L'etern femení"	30
6.2 Classe mitjana. Rosa Roig i el Club femení d'esports de Barcelona	32
6.3 Classe popular. Lola Iturbe i la revista "Mujeres libres"	36
7. Resultats i discussió	39
8. Conclusions	42
9. Referències bibliogràfiques	44
10. Annex	48
Imatge Barcelona 1850	48
Poema L'elionor	49

Agraïments

De bon principi agraeixo a aquells professors i professores, que no són més que persones amb una vocació fora del comú, que durant aquests anys de formació m'han enlluernat el camí mitjançant la seva retòrica, lectures, seminaris, exàmens, tutories i alguna trobada més informal i que, més o menys intencionadament, han despertat en mi el pensament pedagògic, la reflexió personal i l'adhesió a uns principis i valors propis d'una tradició educativa històrica arrelada a la cultura catalana. Especialment, voldria emfatitzar el compromís educatiu i l'esperit diligent del meu tutor i mestre Conrad Vilanou, que no ha dubtat a donar-me nous rumbos gràcies a la seva dedicació vital i erudició en el camp de la història de l'educació.

En segon lloc, vull fer extensa aquesta obra a les dones de la meua vida, en especial la meua àvia gavanenca Rosa Cabré i Munné i l'àvia rapitenca Lolita Arrufat Vidal, perquè sense elles no hauria tingut exemples de lluita, d'esforç i de victòries, que alhora em donen embranzida per continuar somiant i construint un món més just a través de l'educació.

Finalment, saber grat a totes les personalitats femenines que han estat i són pioneres en l'educació de les dones i la defensa dels seus drets, a qui dedico aquest treball de final de grau.

Resum

El present treball se centra en la història de l'educació de la dona, en concret, en el context social català de finals del segle XIX i principis del XX. Així doncs, s'aborden qüestions relacionades amb el procés d'emancipació femenina com el treball femení en plena època industrial, el paper de la dona en l'esfera privada i pública i les iniciatives resultants de la solidaritat femenina. Es destaquen personalitats femenines pertanyents a cada classe social i algunes de les obres que varen tenir major impacte en les generacions futures. Amb aquest text es pretén donar valor històric a aquelles dones que, tot i la condició deficitària respecte a l'home, van fer aportacions brillants en el camp educatiu i social.

Paraules clau: dona, educació femenina, feminisme, història de l'educació, Catalunya

Resumen

El presente trabajo se centra en la historia de la educación de la mujer, concretamente en el contexto social catalán de finales del siglo XIX y principios del XX. Se tratan cuestiones relacionadas con el proceso de emancipación femenina como el trabajo femenino en plena época industrial, el papel de la mujer en la esfera privada y pública y las iniciativas surgidas de la solidaridad femenina. Se destacan personalidades femeninas pertenecientes a cada clase social y algunas de las obras que mayor impacto tuvieron en las generaciones venideras. Con este texto, se pretende aportar valor histórico a esas mujeres que aún y su condición deficitaria respecto el hombre, hicieron aportaciones brillantes en el campo educativo y social.

Palabras clave: mujer, educación femenina, feminismo, historia de la educación, Cataluña

Abstract

This article focuses on the history of women's education, particularly in the catalan context of the nineteenth and early twentieth centuries. Some of the matters tackled related to the process of female emancipation are women's work in the industrial era, the role of women in the private and public spheres and the initiatives that arose from female solidarity. It presents female personalities belonging to each social class and some of the works that had the broadest impact on the generations to come. The purpose of this text is to give historical value to those women who, although deficient in comparison with men, made brilliant contributions in the educational and social fields.

Keywords: woman, female education, feminism, history of education, Catalonia

1. Introducció

El feminisme és un moviment social i polític que s'inicia formalment a la fi del segle XVIII i que suposa la presa de consciència de les dones, com a grup humà, de l'opressió, de la dominació i explotació que han estat i són objecte per part del col·lectiu d'homes en el si del patriarcat, sota les seves diferents fases històriques de model de producció, la qual cosa les mou a l'acció per a l'alliberament del seu sexe amb totes les transformacions de la societat que aquella requereixi (Sau, 1981).

Malgrat ser un moviment tan longeu, no es troba prou arrelat a la cultura històrica ni és present en el relat dels esdeveniments que varen marcar el passat. Si es fa una lectura d'obres d'autores i s'interpreten els seus discursos, s'evidencia com totes elles han viscut, des de temps immemorials, en un estat d'endarreriment que les condemnava a la subalternitat (Cabrè, 2020). Les dones s'han trobat excloses de l'esfera pública, de la participació ciutadana i obstaculitzades en el camp de l'educació, tant per remeiar la seva condició d'analfabetisme mitjançant una instrucció, com per contribuir a una expansió del coneixement d'aquesta. En el cas de Catalunya, no serà fins al segle XIX que es començarà a respirar cert aire d'esperança i llibertat en el qual, de la mà de la burgesia industrial catalana, es produirà una regeneració de les bases socioeconòmiques. Aquesta burgesia s'alçarà per reclamar l'educació com a eix fonamental per accedir a uns sabers que conduiran a les nenes i les dones a una millora de la seva condició laboral i, conseqüentment, intel·lectual.

El moviment feminista entén que no hi ha existència possible sense memòria, sense el reconeixement a les predecessores que la història no va tenir en compte (Ballarín, 2001). No es tracta de revelar l'espectre del saber femení, sinó de fer una aproximació a les relacions que han establert les dones al llarg del temps, tant entre elles com amb el món del coneixement i fer-ho a través del seu pensament i les seves actuacions (Cabrè, 2020).

Tal com recorda Pietro Rossi (1988), tota societat tendeix a conservar el patrimoni cultural produït i transmetre'l generació rere generació. En el cas del llegat femení, s'ha donat una producció del saber, malgrat l'opressió, una conservació per part del mateix col·lectiu oprimint però, en arribar a l'últim procés del cicle que Rossi descriu, la transmissió, aquesta es troba limitada, esbiaixada perquè la vivència femenina no es contempla en el saber culturalment hegemònic. La manca de transmissió per tant, condemna irremeiablement a la pèrdua de memòria, a la ignorància, a l'oblit.

Tot i la buidor històrica, algunes dones compromeses amb el seu present, s'han dedicat durant els darrers dos segles a llegir i escoltar a les seves iguals, a recuperar els textos, llibres, o obres, autores les quals varen lluitar per transmetre un únic missatge: la dona desitja saber. Al llarg d'aquest període, com bé han inferit Pilar Ballarín i Mary Nash, el sexe femení passarà del sotmetiment per desconeixença a una conquesta d'espais públics propulsada per esdeveniments com la Il·lustració, la industrialització o més tard seguint els ideals de la República. Aquesta conquesta desembocarà en una resistència i un inconformisme cap als drets i deures imposats a la seva condició i que es traduirà finalment en una alliberació i emancipació.

Amb la comesa d'enaltir algunes personalitats del passat, cal admetre la pròpia desconeixença de la condició femenina, de l'entorn social i les mentalitats de finals del segle XIX i principis del XX. Una vegada immerses en el context historicosocial, es pot procedir a revisar els fets i historiar les dones des d'un posicionament més objectiu. Aquest projecte no té com a objectiu fer una crítica als comportaments o les condicions en què varen viure les nostres avantpassades, sinó reproduir amb la màxima rigorositat com va ser aquest temps en la història, relatar les iniciatives transgressores que varen contribuir a la presa de consciència i finalment, determinar quin paper van jugar l'educació i altres experiències pedagògiques que derivaren del procés d'alliberació.

Justificació del tema

Al llarg del meu recorregut per les institucions educatives s'ha identificat una deficiència de personatges femenins històrics, de la mateixa manera que també ha mancat una explicació d'aquesta omissió. De la mateixa manera, s'han trobat a faltar espais que convidessin a descobrir els testimonis i les contribucions de dones en el camp de l'educació pel fet que han estat invisibilitzades o considerades menys valuoses en determinats moments de la història. D'aquesta incertesa, deriva una necessitat de rescatar la potencialitat discursiva i pràctica de la pluralitat de dones que han investigat sobre el fet educatiu i que han esdevingut pioneres dels seus temps. Per apropar-me i mostrar realitats que permetin entendre el procés que han viscut les meves predecessores, he cregut convenient estudiar el context català a tombants del segle XIX fins que esclata la Guerra Civil a Espanya, moment que va sentenciar tota la contribució femenina a un estat latent. Alhora, he cregut convenient fer recerca sobre el protagonisme femení en projectes educatius, obres pedagògiques o escrits polítics que advoquessin per la igualtat d'oportunitats a l'hora de desenvolupar i nodrir l'intel·lecte. Totes tenen en comú que han fet aportacions la transgressió de les quals ha contribuït a elevar la figura de la dona i que han permès donar passes endavant per a la nostra emancipació¹ econòmica, intel·lectual i professional. D'aquesta manera esdevenen referents a la vegada que ens demostren que els seus discursos encara són útils, ja que encara no s'han superat algunes de les limitacions. Elles ens ajuden a projectar-nos al futur i repensar l'educació i el feminisme d'avui.

Aquesta investigació tracta de ressituar el coneixement de les dones en el camp on pertanyen, la història de l'educació i, per tant, reconèixer les vides d'aquestes, les seves accions i les obres, les quals no han rebut el crèdit que mereixien, tot i el seu testimoniatge per evidenciar la capacitat de cognició femenina. En resum, es busca donar valor a aquelles dones que varen aconseguir fer aportacions remarcables i que han estat silenciades o menysestimades per la seva condició. Es fa una aproximació a les diferents esferes socials per disposar d'una versió més precisa i integral de com l'educació ha anat progressant i modelant

¹ Terme clau al llarg d'aquest estudi, en tant que segons Andreassi (2015), el seu significat mudarà al llarg del temps: L'origen llatí l'apropa a un significat més associat a la lliberació, comunament emprat en les cultures llatines, mentre que emancipació seria més emprat en les germàniques i anglosaxones. Aquest últim associa a l'origen del dret romà i el moment en què el fill abandona l'autoritat paterna, acompanyat d'una capacitat jurídica i d'autonomia per administrar els seus afers. Amb l'entrada de la Il·lustració, esdevindrà un terme amb significat polític, fent referència a la lliberació col·lectiva de pobles, classes o gèneres de la dominació exercida per altres grups socials o polítics.

la societat, identificar els mecanismes potenciadors del discurs d'emancipació femenina i finalment, les causalitats dels esdeveniments que van protagonitzar dones en el si d'institucions privades i públiques.

Preguntes d'investigació

1. Es compta amb suficient investigació en el camp de la història de l'educació de la dona?
2. Com i quan s'origina el moviment de reivindicació pel dret a l'educació i la instrucció femenina a Catalunya?
3. Des de quines esferes van sorgir els discursos i les actuacions de personalitats femenines catalanes que varen causar un impacte en l'educació?
4. Com es va dur a terme el procés de transició de la dona analfabeta, catòlica i conservadora a la dona intel·lectual, professionalitzada i coneixedora dels seus drets?
5. Es podria teoritzar sobre tot un moviment social comú des de les diferents capes socials articulat a través de l'educació? Un moviment pedagogicofeminista català?

Objectius

L'objectiu d'aquesta investigació és la identificació, descripció i sistematització del moviment pedagogicofeminista donat a Catalunya. D'aquest propòsit s'infereixen els objectius específics següents:

1. Analitzar la condició de la dona en el context socioeconòmic català a finals del s. XIX i principis del XX i la seva relació amb l'emancipació femenina.
2. Comprendre el paper de figures femenines com a representants del moviment pedagogicofeminista i a la vegada, de la seva classe social.
3. Posar de manifest les aportacions de determinades dones catalanes a l'educació femenina i suggerir una breu proposta de difusió dels discursos.

2. Estat de la qüestió

Les arrels del feminisme a Catalunya són fortes, començant pel fet que va ser una de les regions puntaleres d'aquest moviment per la ràpida modernització de l'estat català en plena era industrial. Des de mitjan segle XIX fins al primer terç del XX, es va produir una sotragada del sistema socioeconòmic i polític, el qual, tot i el silenci històric, va ésser marcat pel paper de la dona i la seva articulació en la nova societat.

En els nostres dies on la lluita i la reivindicació omplen els carrers, les xarxes socials i els mitjans de comunicació, es detecta un discurs pobre i un missatge molt allunyat al dels testimonis femenins de fa unes dècades. Cabaleiro ho atribueix al fet que, “el saber en què jo i altres de la meua condició vàrem ser educades, no ens ha portat pas referents femenins de cap tipus” (2005). No només ho anuncia Cabaleiro, professora d'història i doctora en Pedagogia, sinó altres personalitats enteses en la matèria, com Nash (1983), Ballarín (2001), Varela (2013) i Cabré (2020). Totes elles ho vinculen a una manca d'estudi i divulgació històrica que resulta en una desconeixença generalitzada de les nostres predecessores i dels obstacles que van haver de superar. Aquest fet destina el moviment feminista a orfandat de principis i l'escassetat de referents de vida, convertint el feminisme reivindicador i incansable en un feminisme superficial, pancartista, apolític i fins a cert punt dogmàtic, el que sovint veiem representat a les samarretes manufacturades per empresaris capitalistes amb ambicions tendencioses.

En aquesta línia, Ballarín (2001) ho atribueix al fet que “La historia, como las definiciones del mundo general, ha sido hasta hace muy poco, monopolio masculino con capacidad de conferir universalidad a sus explicaciones” (p.14). D'aquesta manera, els estudiosos d'aquesta disciplina que s'han esmerat a investigar i divulgar l'impacte de les diferències de classe, d'ètnia, de religió o d'edat en les societats, han exclòs d'aquesta tasca acadèmica la variable que travessa i les determina totes, el sexe (id). Així doncs, les autores citades anteriorment, ens recorden la falta de relats que narrin els periples que varen viure l'altra meitat de la població, la que ha estat acallada tot i forjar la societat catalana moderna i que varen fer contribucions pedagògiques transcendents per a les dones a esdevenir.

Si bé és cert que es compta amb investigacions on s'ha documentat tant la lluita pels drets civils de la dona com la millora de la seva condició en la societat, és una història molt jove que, degut als actuals models d'interacció didàctica i les resistències de les institucions educatives, resulta complexa de treballar i integrar a les aules (Cabaleiro, 2007). Brullet (1993) ja apuntava que el model cultural als centres d'ensenyament era un model eminentment masculí, que exclouïa tot allò que podia ser considerat com a patrimoni cultural de les dones. Com bé recupera Peñalver aquell mateix any, la *Assamblea Parlamentaria del Consejo de Europa* feia la recomanació 1281/1995, degut al fet que “En gran medida, los currículos y los materiales siguen siendo sexistas y rara vez se adecuan a las necesidades especiales de las niñas y las mujeres” (2003, paràgraf 74) i insta a que es promoguin accions dirigides a corregir-los assenyalant que s'haurà de “Fomentar la adaptación de los currículos y los materiales didácticos y adoptar medidas de acción positiva” (ib, paràgraf 82).

Finalment, es reconeix el llibre com un dels mecanismes reproductors d'aquesta narració androcèntrica de la història i es mostren a favor de

Formular recomendaciones y elaborar currículos, libros de texto y material didáctico libre de estereotipos sexistas para todos los niveles de enseñanza, incluida la formación del profesorado, en colaboración con todas las entidades interesadas: editoriales, profesorado, autoridades públicas y asociaciones de madres y padres (ib, paràgraf 83).

D'aquesta sèrie de recomanacions es pot argüir doncs, que l'estudi i la investigació amb que es comptava sobre la condició femenina no s'ha visibilitzat en suficient mesura en l'àmbit escolar o acadèmic. A tall d'exemple, al grau de pedagogia, quan s'expliquen esdeveniments educatius històrics d'on sovint neixen iniciatives educatives, amb poca freqüència es mencionen aquelles encapçalades per dones, sinó que si es parla de dones, es fa de manera aïllada, fent aflorar personatges com Maria Montessori, Rosa Sensat, María Zambrano o Hannah Arendt. Això no obstant, es compta amb un gran llegat de pensament pedagògic escrit en clau femenina encara per descobrir i estudiar que marcaren l'esdevenir de l'educació femenina i, per tant, la manera de situar-se al món. (Sanz de Diego, 2014).

Una de les primeres passes cap a una escola més feminista a Catalunya va ser la proposta d'una educació mixta i coeducativa, entroncada a tot el llegat de la renovació pedagògica. Gràcies a aquesta, es van fer grans avenços en la posició ocupada per la dona en la societat i, més endavant, es varen despenjar iniciatives com la creació de Col·lectius de Coeducació l'any 1976. Tota aquesta revolta portaria a pensar que avui en dia s'hauria assolit per fi la igualtat a les aules. Malauradament, i com assenyala Subirats, a l'escola mixta hi hem arribat, a la coeducació no (2010). Darrere dels discursos de feminització, recolzats per la incorporació i presència de dones a espais socials, s'amaga el que denomina Cabaleiro un procés d'aculturació, basat en l'exclusió de representació femenina en el món de la cultura (2005). Aquest fet té greus conseqüències en la configuració de la pròpia identitat i en la relació amb el món (id).

3. Metodologia

El marc metodològic en el qual s'inscriu el present treball és de caràcter qualitatiu i s'aposta pel mètode fenomenològic hermenèutic. L'objectiu és fer una revisió bibliogràfica que portarà a una interpretació i reflexió que en darrer terme, permetrà definir i sistematitzar un moviment pedagogicofeminista en un context social, econòmic i polític concret.

La proposta del mètode fenomenològic ve de la mà de Van Manen, el qual va idear una manera de fer ciència mitjançant l'anàlisi de la vivència pròpia. Es presenta com una nova fenomenologia que intenta apropar-se a les coses sense prejudicis i que pretén copsar el sentit del fenomen, el qual demana una suspensió dels criteris a priori i una aproximació qualitativa en contra de la influència excessiva dels mètodes positivistes. Així, la fenomenologia neix

com una reacció a l'empirisme i tots els mètodes científics basats en l'experimentació, hereus llunyans de la il·lustració (Van Manen, 2003).

L'estructura de la present investigació té en compte les fases proposades per Van Manen (2003): en primer lloc, es fa una contextualització per comprendre el moment històric. Seguidament es recuperen alguns casos concrets i les seves experiències i es comparen per establir un vincle entre elles. Finalment, es porten a la realitat actual per culminar amb unes reflexions.

D'altra part, el mètode hermenèutic consisteix a fer una interpretació de les narracions d'altres autors i autores considerant el seu context i el temps històric. D'aquesta manera es contempla l'apreciació de la investigadora i la rellevància que tingui en el present treball a l'encop que s'inclouen les fonts emprades per arribar a unes conclusions concretes.

Ens trobem amb un escenari diferent d'altres estudis que trien el mètode hermenèutic, en tant que aquesta aproximació als textos és complexa i críptica a causa de la naturalesa de la matèria seleccionada. Es detecta una existència limitada i una referència pobre en publicacions de l'àmbit històric sobre la realitat de les dones, el que porta per via impositiva a emprar una hermenèutica de caire més negatiu o via negativa. Aquesta obliga a buscar els rastres, treballar sobre silencis, reconèixer les absències de relats i, en darrer terme, acceptar la buidor històrica que alhora és significativa acadèmicament, malgrat pedagògicament evidència com avui en dia la nostra societat encara se'n ressent.

La mostra ha estat triada seguint un criteri d'exclusió, on s'han tingut en compte obres tant divulgatives com articles científics els quals tinguessin com objecte d'estudi la dona, el moviment feminista o l'educació femenina. Les personalitats han estat triades sota un criteri de desconexença, és a dir, que no tinguessin un renom per així poder exaltar altres portaveus d'aquest col·lectiu. Finalment, s'ha delimitat una zona geogràfica i un moment històric concret, Catalunya i amb preferència d'aquelles dones nascudes i educades a finals del XIX i principis del XX durant la república, considerats els anys de glòria del feminisme a Catalunya.

4. La dona al tombant del segle XIX

Los progresos sociales y los cambios de período se realizan por el progreso de las mujeres hacia la libertad [...].
La extensión de los privilegios de las mujeres es el principio general de todos los progresos sociales.

CHARLES FOURIER

Si el que es vol és conèixer la vida social, política, econòmica i educativa d'un país, s'haurà d'aprofundir sobre el paper social que en aquesta estructura ha ocupat i ocupa la dona; només així es podrà comprendre amb clarividència la mentalitat del poble. (San Román, 2002).

Atesa la dificultat per delimitar i detallar unes qualitats concretes del col·lectiu femení en la línia temporal, es pren com a punt de partida la situació de la població catalana durant el període de la restauració, amb una mirada crítica els anys anteriors. La revolució del 1868, detonada per les crisis econòmiques i de subsistències, portaren a la societat espanyola a sublevar-se, essent el sector benestant el més ferm en la seva intencionalitat de crear un estat més modern. A aquest sector s'afegeix la creixent població burgesa, membres de la nova capa social, que també contribuiran en gran mesura al canvi social.

4.1 El paper de la dona: la construcció del model femení

Atesa la seva "naturalesa", s'ha empresonat a les dones durant un llarg temps a l'esfera privada, destinant-les al món domèstic a la vegada que se li negava la presència a l'esfera pública, és a dir, tot allò que es relaciona amb la política, el treball i la cultura (Nash, 1983). Com bé apunta Rosales (2007), la dona ha estat objecte de marginació, sotmesa a la tutela i l'autoritat del sexe dominant, l'home, i a causa d'aquest determinisme biològic, serà imperatiu per a les de la seva condició seguir el lema popular de les tres K: *Kinder, Küche, Kirche* (fills, cuina, església). L'ideal de dona del segle XIX, coneguda a la literatura com a "Àngel del hogar" té la funció principal de ser la muller sotmesa i la mare perfecta. Sens dubte, la població va patir un procés que va anar esculpint la subjectivitat tant d'homes com de dones que va fer aflorar aquests valors i que, conseqüentment, va definir el paper social de la dona.

Mitjançant una revisió literària d'obres influents anteriors al segle XIX, trobem diferents discursos que aniran penetrant l'inconscient d'una societat poc culturitzada i conreada. L'ideal de fra Luis de León a *La perfecta casada* (1587) s'imposava com a màxima aspiració de qualsevol dona, tot apuntant "Como son los hombres para lo público, así las mujeres para el encerramiento; y como es de los hombres el hablar y el salir a la luz, así dellas el encerrarse y encubrirse" (De León, 1987, p.158). L'autor argumenta l'obligatorietat de complir amb els seus deures, atès que

la naturaleza no las hizo para el estudio de las *Sciencias*, ni para los negocios de dificultades, sino para un solo oficio simple y doméstico, así les limitó el entender y, por consiguiente, les tasó las palabras y las razones (ib, p.154).

Com bé explica Obradó (1988), per una banda, la promoció d'aquests ideals porten a un arquetip positiu, atès que vol acompanyar a la dona en el camí a seguir per ésser respectada i apreciada per la societat. Alhora però, esdevé un arquetip negatiu, en tant que imposa uns comportaments per evitar que el sexe dèbil caigui en malencerts que li són comuns. A banda de propiciar la incorporació d'aquesta moral i ètica en la dona, també s'evidencia un foment d'un arquetip físic que dictamina l'estàndard de bellesa femenina de l'època i que portarà a la societat a avaluar la feminitat individual.

Comptem endemés, amb altres personatges històrics que han volgut dir la seva i fer les seves aportacions sobre la condició femenina; per Aristòtil, la dona és un home defectuós, una versió imperfecta del gènere humà, ja que el semen, l'ànima, la forma, el principi del moviment no es troba en les dones (Ballarín, 2001). Per altra banda, alguns científics varen fer les seves hipòtesis sobre la debilitat de la dona; segons Gall, la conformació externa del crani explicava la superioritat intel·lectual masculina i d'acord amb Bischoff el desenvolupament intel·lectual de la dona es detenia més aviat i això justificava la seva disminuïda cognició. Altres autors varen argumentar que era la proporció de corpuscles vermells en les dones o la seva menor capacitat pulmonar i esquelètica. Fins i tot, trobem Spencer, que assegurava que l'activitat intel·lectual era incompatible amb la procreació (Id.).

En aquesta línia, Jean Jacques Rousseau, malgrat ésser un dels pedagogs més lloats per la seva proposta educativa transgressora, elabora tot un relat que anirà centrat en l'aprenentatge i el desenvolupament del nen, en masculí, i que afirma "Cuando no haya en la tierra más que hombres de juicio, ninguna soltera literata hallará marido en toda su vida" (Rousseau, 1971). Arribem doncs a la conclusió, que dona instruída no serà desitjada, puix que sense la Sofia domèstica i obedient, no seria possible l'existència de l'Emili lliure i autònom (Ballarín, 2001.). Per acabar el recorregut, veurem discursos com el de Ramiro Avila, que davant la insistència de la dona per instruir-se més enllà de les belles arts i altres labors pròpies del seu sexe, es qüestiona si

[...] ¿para el desempeño de una carrera científica cualquiera, como la de médico, abogado, ingeniero, etc., tiene la mujer suficiente aptitud? Desde luego podemos decir que nó. Limítese, pues, la mujer á vivir dentro de la esfera que le trazó la Providencia, y no quiera, para su desdicha, traspasar los límites asignados a su estado. Sepa, pues, que el Devocionario y el Manual de Cocina, son los únicos libros que debe leer siempre, y cuya importante lectura no debe tratar de olvidar nunca (Avila, 1889, p.3).

En tot cas, s'identifiquen les obres literàries o divulgatives, els discursos científics i les revistes femenines, com a responsables d'instaurar una cosmovisió sexista i limitada de la dona que provocarà l'adhesió a uns principis ideats per neutralitzar qualsevol intent d'emancipació. En aquesta línia, s'instaura el conservadorisme i de la mà, el catolicisme, propi de la nació, alineat amb la Constitució del 1812. Ideologia i doctrina, aconseguiran infiltrar-se en els costums i la vida quotidiana d'un col·lectiu de dones massivament analfabetes (Ballarín, 2001). Mitjançant el pretext que la naturalesa ha fet la dona dèbil

físicament i intel·lectualment i que Déu espera d'ella la procreació i la cura de la família i de la llar, es fa palès el paper de la religió per domesticar a la dona i reduir-la a un servei més a disposició de Déu i de l'home: "Aprender para otros, para servir mejor a Dios, a los hombres, a la familia, es el nuevo mensaje" (Ib, p.40).

S'albira el poder d'acció educadora d'entitats com la família o l'església que, indubtablement, fonamentaven i moldejaven la concepció individual i social de la dona. Aquest fenomen ha estat descrit amb profusió en la literatura científica, però trobem una autora que s'ha aventurat a nominalitzar-lo: dispositiu de feminització, "entendido éste como un sistema de instituciones, prácticas y saberes que contribuyeron a conferir a las mujeres una nueva naturaleza subordinada a los varones, así como funciones acordes con esta nueva identidad impuesta" (Varela, 2013).

En aquest marc i amb la construcció d'un nou model femení, s'assenta una Espanya, i per tant una Catalunya, en la qual s'identifiquen unes expectatives socials que aviat esdevindran motiu de rebel·lió.

4.2 El treball femení: reproducció i producció

El hombre más oprimido puede oprimir a un ser,
que es su mujer. Ella es la proletaria del proletario.
FLORA TRISTÁN

No es pot comprendre l'evolució de les dones en el mercat laboral sense conèixer el paper social, tractat superficialment en l'anterior apartat, la seva formació, l'accés a activitats culturals i en general les condicions del context en què es trobaren.

Si bé és cert que la falta de recursos econòmics de la dona l'obligava estrictament al matrimoni com a única opció de garantir el seu futur benestar (Nash, 1983), el trànsit de l'Antic Règim a la societat capitalista i liberal durant el segle XIX sacsejarà les estructures econòmiques, socials i demogràfiques que provocaran no només transformacions socials sinó també un progrés en els models culturals i els discursos quant a la dona (Nash, 2004). Veurem el pas del món rural a l'urbà amb l'arribada de les noves fàbriques de producció que aniran apareixent a mesura que els inversors capitalistes les facin construir. Malgrat la prometedora activitat industrial,

Las clases trabajadoras vieron como, paulatinamente, desaparecían las tierras comunales, disminuía la acción de la Iglesia en el campo de la beneficencia y las familias pasaban a depender de un salario. La casa dejó de ser un núcleo de producción, convirtiéndose en centro de reproducción y consumo, lo que obligó a adoptar nuevas estrategias familiares para la supervivencia (Del Amo, 2008, p. 427).

La transformació social reclamava a les dones quelcom que sempre s'havia considerat oposat a la seva naturalesa: l'activitat professional. Cal destacar que la incorporació laboral

femenina al tombant del XIX serà més notòria en el sector popular (Ballarín, 2001). Nash (1983) relata com, només en el cas d'impossibilitat de l'obrer de complir amb el seu deure de *breadwinner*, la dona es veurà obligada a incorporar-se al món productiu. No pas com un dret a exercir ni com una opció personal de cara a una autodeterminació, sinó que obeirà a una necessitat ineludible; alimentar la seva família. La dona, farà jornades interminables de treball, car en arribar a la seva llar, complirà amb les seves responsabilitats "naturals". Hi haurà pensadors conservadors que no creuran necessària la seva activitat productiva, en tant que "la mujer trabaja para cubrir gastos superfluos y frívolos. Trabaja incluso para fumar y contraer vicios a diferencia del hombre que trabaja para sostener a su familia" (Tusquets, 1931 citat per Nash, 1983).

El treball femení assalariat com a fet històric ha estat interpretat i narrat des de dues òptiques diferents; en primer lloc, es pren la teoria marxista que apunta com el capitalisme industrial va recórrer a la mà d'obra femenina i infantil només en les condicions més desesperades cosa que, sens dubte, es va traduir en una sobreexplotació. La seva labor en la indústria provocà una depreciació del valor de la força de treball i va amenaçar el manteniment del poder patriarcal familiar, en tant que les dones no eren a casa (Del Amo, 2008). El treball assalariat extradomèstic no només va permetre l'alliberament de casa i va proporcionar nocions d'independència econòmica sinó que, ésser explotades laboralment va contribuir a una presa de consciència sobre la seva opressió (ib). Això va provocar que moltes dones no sentissin una marginació pel seu sexe, sinó per la seva classe social i es reivindicaran com a obreres abans que dones.

Altrament, alguns historiadors interpreten el treball femení més negativament, com un retrocés, en tant que va destruir les manufactures domèstiques i es va limitar la seva incidència en l'economia familiar (ib). La dona no va desenvolupar oficis que no fossin els tèxtils o els domèstics. De cap de les maneres van esdevenir independents, en tant que les que eren solteres, entregaven els diners a llurs famílies i les casades rebien una misèria de sou.

D'afegitó, els avenços tecnològics varen portar la mecanització de la producció a les indústries agroalimentàries, cosa que "permeté emprar mà d'obra menys qualificada i promogué l'entrada de les dones a les fàbriques amb salaris inferiors als dels homes" (Balcells, 2015, p.171). Ràpidament, els sindicats obrers masculins varen sublevar-se a través de sindicats per canviar la legislació laboral, creant així mecanismes de control sobre el treball femení i infantil sota el pretext d'una acció protectora. Tanmateix, es fa palesa la intenció de reafirmar la jerarquia en la família i, alhora, eliminar la competència en el mercat laboral (Del Amo, 2008). Des d'aquesta visió, les primeres economies industrials varen minvar qualsevol oportunitat d'emancipació femenina.

Ara bé, les dones sempre han treballat. Més enllà de la cura de la casa i les criatures, les dones han estat presents al camp, a les granges, als tallers de costura, en el comerç d'aliments, als mercats i a l'hostatgeria. La nova societat industrial va desenvolupar un sistema de gènere que establia models de feminitat i de masculinitat que portaren una estricta divisió sexual del treball i comeses socials diferenciades entre homes i dones (Nash, 2010, p.16). D'aquesta visió androcèntrica del treball assalariat deriva la desigualtat laboral i el

control masculí sobre les condicions laborals de les dones que, inexorablement portaran a unes pràctiques discriminatòries respecte a l'ocupació femenina durant el segle XX (id).

4.3 La industrialització a Catalunya i la segmentació laboral

Durant el segle XIX va incrementar la presència de focus industrials arreu d'Espanya i, Catalunya, juntament amb el País Basc, varen ser els territoris capdavanters (Borderías i Fuentes, 2009). L'entrada del sistema fabril va causar una redefinició geogràfica, demogràfica i econòmica que va reclamar un increment d'obreres a les fàbriques i la seva incorporació a nous llocs de treball. La indústria tèxtil catalana va ser de les pioneres quant a feminització, a l'Annex es pot consultar una imatge de la ciutat.

Gràcies a la Monografia estadística de la Classe obrera de Barcelona d'Ildefons Cerdà de 1856 i altres registres, avui en dia es compta amb dades molt valuoses, entre elles els salaris masculins i femenins i l'estructura de la despesa familiar.

Disposar d'aquest registre ha permès, a les autores que ho han considerat important, l'estudi de la incorporació de la dona al mercat laboral i els diferents efectes en les capes socials. Això ha facilitat l'aproximació teòrica a l'adopció del model de dona moderna (Guallar i Borderías, 2001). És evident però, que se sap molt poc sobre el treball assalariat en la Catalunya preindustrial i el seu paper en les economies familiars (id).

Les autores asseguren que va haver-hi un registre molt deficitari de l'activitat laboral femenina, especialment a Catalunya. Les explotacions agràries catalanes, més nombroses que en altres regions espanyoles, afavorien una participació relativa de les dones. No obstant això, els censos no reflectien amb suficient clarividència la participació d'aquestes en el sector agrari (Nicolau, 1990). Per altra banda, molt sovint els censos oficials no les registraven o eren subestimades i a més, existia una multitud de dones, dedicades al treball no regulat a domicili, duent a terme oficis domèstics o de confecció, les quals tampoc varen ser considerades. Partint d'aquest fet, les taules estadístiques de Cerdà recullen els jornals i ingressos d'oficis amb remuneració monetària i, pels motius anteriorment exposats, es contempla que el subregistre podria modificar el còmput dels salaris femenins.

A tall d'exemple, es mostra la taula on s'evidencia l'activitat a la capital catalana, una de les més prolíferes. Aquesta taula mostra les tres categories en què es dividien els oficis d'una corporació i que a la vegada marcaven una distància entre elles a causa de les diferències d'estatus i salari.

Taula 1. Càlcul del jornal mitjà per categoria i sexe.

Categories	Sexe	Núm. d'individus	Promig de jornal (reals/dia)
Oficials	homes	16.583	10,78
	dones	9.993	4,63
Peons	homes	6.950	9,40
	dones	2.051	4,39
Ajudants	homes	3.121	2,3
	dones	748	2,92
Total		30.456	7,83

Font: Cerdà (1867) citat a Ballarín (2001)

Amb aquesta taula, on es representa l'activitat industrial d'una sola ciutat, es fa palesa la desigualtat retributiva que pretenia vetar a la dona del mercat laboral. Per aquest motiu, cal ressaltar el sacrifici femení per a l'aportació a les economies familiars i fins i tot, cobrir la seva subsistència i la dels seus fills, cosa que, en una ciutat amb una taxa elevada de famílies encapçalades per dones (vídues i casades, solteres i amb fills) és particularment rellevant. (Guallar i Borderías, 2001).

Una altra dada interessant a ressaltar és l'existència d'oficials femenines, ja que la posició exigia certa formació i acreditació. En aquest cas, les qualificacions femenines, que no es reconeixien com a tal, s'adquirien sovint al nucli familiar, en els tallers a domicili i fins i tot a institucions assistencials accedint a la categoria d'oficial sense passar per cap sistema d'aprenentatge (Borderías, 2003). Aquest fenomen és conegut com a "maestria silenciada", una pràctica comuna sobretot durant la primera meitat del s. XIX².

El càlcul realitzat per la Institució Estadística Municipal el 1905 va permetre fer una aproximació a la quantitat diària mínima per a la subsistència d'una família de quatre membres, dos adults i dos fills dependents: 4.13 pessetes/dia (ib) que equivaldrien a 16,52 reals, ja que fins al 1870 no s'emetrien les primeres pessetes. Si fem la suma de la combinació dels salaris de l'home i la dona, veiem com no arribarien al mínim per a la subsistència.

A tot això, cal afegir el fet que la jornada laboral de la classe obrera oscil·lava les dotze o catorze hores diàries, sovint amb diumenges inclosos (Carbonell, 2003) i que, en el cas de les dones, no s'acabava al sortir per la porta de la fàbrica, com bé s'ha mencionat en el punt anterior. Contràriament, l'obrer podia dedicar temps a la sociabilitat del cafè, del sindicat o de les associacions (Nash, 2010). Veurem que aquesta serà una causa de la tardana mobilització de les dones en pro de la seva emancipació.

² ROMERO MARÍN, Juanjo: "La maestría silenciosa: Maestras artesanas en la Barcelona de la primera mitad del siglo XIX". Arenal, 4.2 (Julio-Diciembre 1997), 275-294.

Amb tot, la modernització econòmica a Catalunya va fer que emergissin nous sectors on treballarien les obreres fabrils: el metall, on elaboraven manufactures com agulles, articles de ferro, esmaltatge, bugies, cables elèctrics, cadenes, càpsules metàl·liques, comptadors elèctrics, gafets, envasos metàl·lics, llums, licos de teler, pintes, rellotges i cargols, entre d'altres (Villar, 2007 en Nash 2010). El vidre va ser un altre dels sectors més pròspers on les dones es dedicaven a la decoració de vasos, revestiments d'ampolles i garrafons i la fabricació de llums elèctrics. Al llistat de sectors caldria afegir la construcció, la producció vitícola i indústries com la de conserves, paper, i fins i tot de tap de suro, molt important a Catalunya, on algunes de les feines eren triar, rentar, assecar, embalar i pesar el suro.

No podem oblidar la primera de les indústries que va impulsar la resta, la tèxtil, on l'obra, podia ser canonera, cosidora, esborradora, escutidora, metxera, nuadora o ordidora (Álvarez, 2000 citat en Nash 2010). La presència femenina es concentrava en colònies a Barcelona, Sabadell, i altres grans ciutats com Manresa, Mataró, Igualada, Vilanova i la Geltrú, Vic, etcètera (Albear, 2003). Tanmateix, un elevat nombre de dones restaran teixint a casa, intimidades pels reformadors socials catòlics que pressionaren al confinament. Per desgràcia, el treball a domicili durant la Primera Guerra Mundial va acabar essent l'opció preferent com a forma d'organització productiva, puix que responia a les necessitats dels empresaris amb gran demanda de béns tèxtils, resultant en el desemparament legal de les selfactines - *self acting* -, atès que no formaven part de cap gremi (Nash, 2008). Altrament, es van aprovar decrets, propulsats per les protestes dels sindicats d'obrers, per tal de disminuir la competència que resultava la mà d'obra femenina, i que acabaren de sentenciar a moltes altres a la llar. Per posar un exemple, el decret de 25 de gener de 1908 va prohibir a la dona de treballar el vidre, cristall i miralls “por desprender polvos o emanaciones susceptibles de producir una intoxicación específica”.³ Més endavant la denúncia i el conjunt de legislacions que es varen aprovar varen encetar el debat sobre les condicions higièniques i de salut a les fàbriques i les condicions laborals i salarials que portaria a les vagues i protestes del primer terç del segle XX.

Malgrat l'oposició masculina cap a l'exercici del seu dret al treball assalariat, les obreres van esdevenir peces clau de l'engranatge industrial en la modernització econòmica de Catalunya i, posteriorment, en el manteniment del benestar obrer. Si bé és cert que la progressiva modernització, que pretenia acomodar la societat a les noves demandes del mercat, va aportar una renovació del tradicional arquetip domèstic femení, el seu llegat va perjudicar les opcions laborals de les dones al segle XX i que, sens dubte, va endarrerir la lluita feminista (Nash, 2010). Cal fer un últim apunt, i és que hi ha altres autors, amb la visió positiva d'aquests fets, que argumentaran que “el treball assalariat fora de la llar enfortí el paper de la dona treballadora en l'àmbit familiar i consolidà una cultura laboral femenina no domèstica, que es transmetria a generacions successives per a les quals el treball com a identitat aniria prenent el lloc del treball com a necessitat” (Balcells, 2015).

Sigui com sigui, totes dues versions situen a la dona com a agent de canvi social i econòmic que portaran a una necessitat de reformulació de l'educació i la instrucció per a

³ “Real decreto”. Boletín del Instituto de Reforma Social. Núm. 44. febrer 1908

l'ocupació dels nous oficis generats per la mecanització. Així, la dona treballadora és el resultat de la revolució industrial, no tant perquè creï el treball femení, sinó que el visibilitza i el converteix en un problema social (Carbonell, 2003).

5. L'educació de la dona s.XIX-XX

Facin a les dones ximples i així podran fer-les esclaves fàcilment.
MARGARET L. KING

L'estat, d'acord amb els nous interessos de la burgesia, desenvolupa al llarg del segle XIX una nova configuració social on el progrés i la raó seran els eixos vertebradors i on l'educació esdevindrà el mitjà propagador d'una moral liberal. El treball assalariat i alhora el domèstic gratuït de les dones es convertirà en una peça clau per a l'esdevenir de la societat capitalista i tots els esforços aniran a que la dona jugui aquest paper (Ballarín, 2001).

5.1 La llei Moyano i les repercussions socials

La disputa sobre el fet educatiu femení es feia ressò a algunes nacions d'Europa i les iniciatives krausistes no van fer més que induir el debat a l'últim terç del segle XIX. En aquest context se situa el primer antecedent d'educació pública primària a Espanya amb l'aprovació de la constitució del 1812, on s'imposa ensenyar a "los niños a leer, escribir, contar y el catecismo de la religión católica, que se comprenderá también una breve exposición de las obligaciones civiles" (Art. 366 de la CE). Una mica més endavant, s'engegà un projecte de decret, l'informe Quintana al 1813, que farà entreveure la necessitat de les nenes d'atendre l'escola primària seguint "el mismo plan, sistema y orden que en la de niños" però "donde quiera que los recursos puedan", cosa que serví d'excusa per no apressar l'inauguració d'escoles.

Una de les primeres iniciatives en el territori espanyol va ser el 1819, *los Reales Estudios de Dibujo y Adorno* per tal d'enfortir la producció industrial lleugera. En aquests estudis trobaríem professorat masculí i la presència d'una vídua "de notoria buena conducta para vigilar" (Ballarín, 2001, p.66). Esdevindrà el primer rol educatiu dintre d'un espai públic, on els requisits d'admissió seran el "conocimiento de la doctrina cristiana, saber leer y tener conocimientos de los principios de escribir" (id), tots ells aspectes que no complien la vasta majoria de dones. Aquesta nova figura atindrà únicament la instrucció de les nenes en la costura i l'oració. Talment, esdevé de vital importància, en tant que s'atorgava un valor social i es justificava l'accés de les dones a l'educació per a la seva preparació maternal i civilitzadora. Un exemple d'aquesta figura consta en la novel·la *Jane Eyre* que servirà d'inspiració per a la creació de les primeres escoles arreu d'Europa (Carbonell, 2003).

Més endavant, en el *Plan de Escuelas* de 1825 es concretaran les labors del sexe com "hacer calceta, cortar y coser las ropas comunes y de uso, bordar y hacer encajes, u otras que suelen enseñarse a las niñas" en el cas de les primeres lletres. Veurem que en cursos més

avançats les aproparan als costums, necessitats, estat civil i econòmic dels pobles (Ballarín, 2001). Cal fer un matís conceptual i és que existeix una diferència entre el que s'entenia per educació i instrucció en el discurs dominant del segle vuitcentista; la instrucció es referirà al desenvolupament de l'intel·lecte i per aquest motiu serà adequada la intel·ligència abstracta dominant en l'home, i inadequada per a la dona (Del Amo, 2008). Altrament, l'educació es considerarà un tema moral, emocional, la formació de l'ànima de la voluntat i del caràcter i no pas l'adquisició de coneixements (Ballarín, 1989).

No serà fins a l'aprovació de la Llei Moyano el 1857, que inclourà aspectes importantíssims plantejats en el projecte de llei d'instrucció pública del 1855, com el compromís de l'estat a reconèixer el dret de les nenes a la instrucció pública primària. "L'article 100 recull l'obligatorietat de crear escoles per nenes en tots els pobles de més de 500 ànimes i en l'article 114 proposa, i no obliga, la creació d'Escoles Normals per a mestres" (Scanlon, 1987). S'obre la porta doncs, a l'altra meitat de la població que presentarà certes dificultats, en tant que es requerirà de professores per a la primera ensenyança.

Quant al currículum, s'estudiaven assignatures només significants per al sector femení, com "Elementos de dibujo aplicado a las mismas labores y ligeras nociones de higiene doméstica" perquè no es contemplava l'educació més enllà, en tant que no era necessària per accomplir la seva missió de mare i muller (Ballarín, 2001). Tal com es presenta l'educació femenina a tombants de segle, es posa de manifest la intencionalitat de mantenir la divisió tradicional de treball entre els dos sexes.

D'aquesta manera, es fa palès el paper de l'escola a finals del segle XIX; serà l'encarregada de promoure i donar continuïtat al model de dona útil al nou estat i al desenvolupament econòmic. Tant l'assignatura de nocions d'higiene domèstica com la de labors pròpies del sexe són considerades instruments de devaluació del treball femení i un allunyament de la dona a l'accés del mercat laboral (Ballarín, 2007).

Nogensmenys, a causa de la parsimònia amb què l'estat constituïa escoles públiques, l'educació de les dones es trobava en mans dels ordes religiosos i dels convents, a diferència de països com Alemanya, Suïssa o França, on s'establirà una educació laica (Carbonell, 2003). Així, l'església desplegarà noves estratègies per tal de velar "para que las virtudes femeninas, la resignación, la sumisión y el silencio, sean contenidos cruciales de la educación escolar femenina, de tal modo que queden preservados los papeles sociales y de género" (Ballarín, 2001, p.33).

El període entre l'aprovació de la llei Moyano i finals de segle, va permetre veure cert progrés quant a l'escolarització, malgrat que l'analfabetisme femení continuava essent elevat.

Taula 2. Escolarització per sexes entre el 1849 i el 1885.

Anys	Nens	Nenes	% nens	% nenes
1849	516.117	153.400	77	22
1855	680.714	332.471	67	33
1865	898.662	511.754	64	36
1870	778.868	522.749	59	41
1880	922.280	758.560	55	45
1885	930.820	805.997	54	46

Font: Cortada, 1988, p.30 i 33 citat en Ballarín, P. (2001).

Com s'observa a la taula, s'evidencia la tendència a la igualació de l'escolarització entre ambdós sexes. El total d'alumnes és bastant imprecís, en tant que no es comptabilitzava l'absentisme sobretot de nens i nenes de classe obrera. A més, el fet que el període d'escolarització fos tan reduït, dels 6 als 9 anys, no resolva l'analfabetisme estès, car també es produïa una falta d'estímuls i l'escassa formació femenina no portava cap llum a aquest problema (Ballarín, 2001). Tant era així que "En la mentalitat encara existent, la visió de l'educació femenina era més aviat negativa: la dona no podia fer moltes coses i es considerava que s'havia de quedar reclosa a la llar, ja que les úniques opcions o sortides plausibles eren el matrimoni o el convent" (Raventós, 1984) mentre que els nens gaudien d'estudis sobre agricultura, indústria i comerç, principis de geometria, dibuix lineal i agrimensura, nocions de física i història natural (Ballarín, 2001).

Amb aquesta pobra base epistemològica és que s'erguia una nova societat on s'articulaven nous espais professionals femenins que demanaven dones formades per afrontar els subsegüents reptes, propulsats pel canvi (Puigserver, 2020). Aquest segle veurà l'aparició de noves feines lligades al sector serveis o ensenyament, com secretaries, telefonistes i infermeres que arran de la guerra de Crimea esdevindrà un ideal per a certes dones amb la comesa, profundament evangèlica, de salvació de la humanitat (Carbonell, 2003).

Així, la dona no només havia d'estar preparada per exercir el magisteri, sinó també s'havia de formar per treballar al comerç i en els nous escenaris que el món laboral generava durant el primer decenni del segle XX (Scanlon, 1987). Malauradament, i en un primer moment "aquests sectors només s'obren a dones de classes mitjanes que despertaran nous dubtes sobre el model de feminitat emergent" (Carbonell, 2003, p.60).

5.2 Les Escoles Normals femenines i el reformisme educatiu

El naixement i el desenvolupament del magisteri femení és tardà, transgressor però, sobretot, un aliat per a l'esdevenir del feminisme català.

Atesa la demora estatal quant a creació d'institucions per a la formació normal femenina, les potencials educadores varen trobar com a única via per exercir de mestra la prova habilitadora, regulada pel Reglament d'exàmens de 17 d'octubre de 1839 descrita pel *Manual completo de Enseñanza simulánea mútua y mixta (1847)*:

Los exámenes no son públicos ni por escrito. Son examinadas en las materias siguientes:

1.º Religión y moral.- Les aconsejamos que sobre religión además del Catecismo de la doctrina cristiana, estudien el Fleury, y sobre moral la tercera parte de esta obra porque con dificultad encontrarán reunido en otro libro lo que se les exige.

2.º Lectura.- Deben saber leer en libro impreso y manuscrito.

3.º Escritura.- Deben escribir un alfabeto de letras mayúsculas, y luego un examinador les dicta una máxima o sentencia, que escribirán en letra gruesa del tamaño que aquel determine, y otra máxima en letra pequeña del carácter usual de la que se examina.

4.º Cuentas.- Numeración, sumar, restar, multiplicar y dividir por números enteros. La división no debe ser más que de pequeñas cantidades y por divisores simples.

5.º Labores.- En partículas más usuales y más útiles para las familias pobres (Figuerola, 1847).

La majoria de les dones que es presentaren no superaren aquestes proves (Andreu, 1995) i simplement varen continuar amb la seva tasca educativa en institucions religioses, ensenyant a cosir o doctrina cristiana amb una misèria de sou i sense la possibilitat de formar-se. Amb l'entrada en vigor de la Llei Moyano, concretament l'article 114, on es proposa la creació d'Escoles Normals per a Mestres, arrancarà el bull per a la progressiva incorporació de dones a l'àmbit educatiu.

L'any 1845 s'inaugurà la primera Escola Normal a Barcelona, on els estudiants masculins comptaven amb una sòlida i estricta formació per a esdevenir educadors. L'Escola Normal femenina haurà d'esperar fins al 1861, anys després de l'entrada en vigor de la Llei d'Instrucció Pública i amb l'experiència i el bagatge de tres Normals femenines a l'Estat espanyol, per a iniciar el procés de professionalització de les mestres (Andreu, 1995) en el qual, malauradament, no se les dotarà de la mateixa formació (Ballarín, 2001). Els requisits per accedir al magisteri primari, els exposa Pellón (1997), són:

Cursar estudis a les Normals de les matèries corresponents a l'ensenyament primari de nenes segons el títol a què s'aspiri, l'elemental o el superior; i estar instruïdes en els principis d'educació i mètodes d'ensenyament. La llei no es mostra rígida amb aquests requisits, ja que acte seguit, obre la via de l'admissió a totes les que demostrin tenir estudis privats i acreditin, a més, dos anys de pràctica en una escola model (p.192).

Tanmateix, tot i la bona voluntat, el sistema no preparava la dona per a la instrucció professional ni complia amb l'obligatorietat d'escolarització des de 1857 (Guerreña 1990 citat en Puigserver, 2020). Aquests fets no sorprenen, i és que la majoria de les Escoles Normals femenines seguien una orientació educativa d'acord amb el paper social de la dona i s'evidencien les resistències a la millora de la seva educació. D'aquesta manera, les mestres seran "las encargadas de transmitir a las niñas los conocimientos que se consideraban necesarios a las futuras madres, conocimientos prácticos y útiles a la familia" (Ballarín, 2001, p.51). És significatiu doncs, que una de les primeres directores de la Normal de Barcelona, Pilar Pascual de Sanjuán, reproduís el discurs de la domesticitat (de la Arada, 2006), al·legant com

No podemos menos pues que recomendar a las maestras que enseñen las labores procurando que las discípulas se encariñen con esta enseñanza, le tomen gusto y la consideren, más que como un trabajo penoso, como la satisfacción de una necesidad, como un ejercicio que nada tiene de desagradable (Pascual de Sanjuán i Viñas i Cusí, 1896, p.246).

Algunes de les autores posen l'èmfasi en la procedència social d'aquestes normalistes de primera generació per així comprendre l'impacte real que es va donar a la societat. En un primer moment, sembla que Manuel Bartolomé Cossío atribueix a aquestes estudiants un origen obrer i camperol, atès que es compta amb la filosofia dels defensors de l'educació del poble i la premissa que l'educació primària està destinada al poble "la gent senzilla i pobra" (Pellón, 1997). Malgrat això, cal analitzar el context i la situació de les dones del moment; les Normals estaven ubicades a les capitals de província, cosa que fa pensar que les classes populars probablement no podien costejar-se l'educació de les filles a la capital. A més, també toparan amb alguns dels estereotips socials, puix que havien de guardar-se de ser titllades de "bachilleras", terme sovint emprat per definir a la dona que parla massa i de manera impertinent i pedant. En canvi, per a les joves d'origen petit-burgès serà una oportunitat per a accedir al mercat laboral i que alhora permetrà que la seva reputació romanguí intacta. Seran dones provinents de la classe mitjana, amb un suport familiar i cultural important per endinsar-se en la nova aventura educativa. Són les filles i les germanes dels homes educats (id). Cal veure-ho com un èxit, en tant que segons les dades de Cossío, durant el quinquenni 1880-1885 varen sortir de la Normal 5.419 mestres, enfront de les 7.674 mestres de Normal femenina demostrant així la popularitat de la nova professió (id).

L'any 1881, i arran de l'ascensió del govern liberal al poder, es dugué a terme un reformisme educatiu que comptà amb una reestructuració i ampliació dels programes de les Normals femenines, les quals es varen apropar considerablement a l'exigència formativa de les masculines (Bello i Fernández de Castro, 2020). Es donà una ampliació dels continguts curriculars, incloent-hi matèries com llengua castellana, aritmètica, geografia i història, geometria, dret, física, química i ciències naturals, fisiologia, higiene, treballs manuals i exercicis corporals (Rodríguez, 2007). Per contra, encara hi havia qüestions importants a

atendre, com l'estat dels centres, que els obligava a canviar d'ubicació cada pocs anys, l'elevat grau d'absentisme o la insuficient preparació de les mestres (id).

El 1883 es va aconseguir aprovar la modificació de la Llei Moyano que establia la igualtat salarial i que es va traduir en un reconeixement oficial de les funcions i una millor concepció de la mestra dins la societat (Bello i Fernández de Castro, 2020). Va haver-hi una mica de controvèrsia amb aquesta aprovació de llei, que va causar la seva derogació el 1887, tornant a omplir les Escoles Normals femenines de professorat masculí. Poc temps després un decret el 1889 va tornar a restablir que “se realiza la obra de justicia de entregar totalmente a la mujer, en los más importantes centros de cultura, el cuidado de educar e instruir a las jóvenes alumnas de las Escuelas Normales de Maestras [...] ya que, por fortuna, la instrucción de las maestras españolas no tiene nivel inferior a la de los maestros de primera enseñanza (Exposició del Real Decreto de 23 de septiembre 1898. A Flecha, 1997, p.371).

Finalment, la creació del Ministeri d'Instrucció Pública, el 1900, suposà un pas substancial perquè alliberà els municipis de gran part de la càrrega educativa i el Govern n'assumí el lideratge polític (Puigserver, 2020). Una de les noves mesures, l'ampliació d'edat d'escolarització obligatòria fins als 12 anys al 1909, provocà una major alfabetització i una major demanda de places escolars. Tanmateix, a causa de la poca oferta educativa

L'ajuntament de Barcelona opta per intentar pal·liar la situació mitjançant subvencions donant suport a escoles privades, propostes vinculades a idearis alternatius de sectors populars i de la burgesia com l'Escola moderna, els col·legis mont d'or o la xarxa d'escoles Associació protectora de l'ensenyança catalana. Justament va ser en aquestes escoles on s'inicien les pràctiques renovades a partir de la coeducació i la metodologia activa (Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona, 1906, p. 307 citat a Cañellas i Toran, 2013, p.66).

De resultes d'això, les Normals femenines començaven a elevar la qualitat pedagògica i això, segons Pilar de San Juan, portava avantatges evidents, ja que

La carrera de mestra permetia la instrucció de les dones, els coneixements d'higiene i fisiologia, tan importants per a la conservació de la salut de la família, i el coneixement d'aritmètica i comptabilitat, tan necessari per a l'economia domèstica; sense aquesta formació i comptant només amb l'instint maternal, la rutina i el deure sagrat, es veurien abocades a la misèria en cas de desemparament (De la Arada, 2006, p.158).

Per concloure, es podria dir que l'escola esdevé l'agent de socialització pels infants ensems que esdevé un dels principals espais públics en el qual s'inicia, gràcies a la instrucció, la presa de consciència de classes, de desigualtat i d'opressió. Així, les Normals femenines van ser les grans proveïdores de militància feminista. A més, entre les dones que van iniciar els seus estudis universitaris abans de 1910 es troben figures com Dolor Monserdà, Francesca

Bonnemaison, Teresa Mañé i Miravet o Rosa Sensat que durien a terme una importantíssima tasca pedagògica amb relació a l'educació femenina.

Les dones, en obrir-se la possibilitat d'esdevenir mestres per la seva naturalesa innata per la cura i l'educació, aprofitaren aquesta via per propulsar noves lògiques feministes i igualitàries. L'educació esdevé el compromís social més important de la república per assegurar una cultura i una consciència política.

5.3 Associacionisme i moviments de dones

El porvenir de los pueblos, o sea, la regeneración social que se desea, depende de la instrucción que ellos reciban; porque inútiles serán todos los esfuerzos que se hagan para afianzar los sistemas libres, si el pueblo carece de instrucción
TERESA MAÑÉ

L'emancipació femenina esdevindrà la comesa no només de les dones, sinó que ara comptarà amb els esforços de personalitats masculines de la burgesia catalana amb influència i capital que advocaran per una societat moderna, catalanista, republicana i lliure. Per a les dones, serà clau entrellaçar el desig individual de llibertat amb un sentiment de germanor femenina i, per tant, reclamaran el paper de les dones en posicions més privilegiades per acompanyar a la resta: “Dones riques en enteniment i en comprensió, aquesta és la vostra tasca; mestres, escriptores, proclameu al llibre, al diari, a l'escola, a les Cases de Poble, a la conversa, aquest evangeli de la solidaritat femenina” (Sierra, 1916, p.98). S'il·lustra d'aquesta manera com el tema educatiu esdevingué la pedra angular del seu discurs. Abans emperò, com ho continuarien fent després de prendre la paraula públicament per a defensar l'educació femenina, havien buscat per a elles, i havien obert per a altres, espais on poguessin donar vida a la seva passió intel·lectual. (Cabaleiro, 2007, p.51).

El fenomen de l'associacionisme, terme emprat per primer cop pels teòrics del socialisme utòpic, a Catalunya es donà com a resposta a totes les transformacions de la vida social i familiar provocades per la industrialització i la reminiscència de la il·lustració. Vindrà de la mà del sufragisme, l'incipient feminisme, el catolicisme, el republicanisme, el moviment obrer i el complex món de l'esperitisme (Mata, 2019). No serà fins finals del XIX que algunes dones s'organitzaran en associacions pròpies que avui en dia són remarcables en la historiografia feminista. Algunes es podrien definir com a militants del moviment feminista, entès com el “moviment social format per activistes que prenen consciència d'interessos que comparteixen, es mobilitzen i estableixen una estratègia i un discurs enfront de la normativitat patriarcal vigent” (Garcia, 2008). Ara bé, hi haurà altres associacions femenines que no tindran aquesta visió, sinó que senzillament advocaran per la presència femenina o s'articularen com a espais de trobada. Estaran més orientades a un moviment de dones, que es descriu com “qualsevol grup, associació o organització configurat únicament o en la seva gran majoria per dones”(id). Així, el moviment feminista també pertany al moviment de dones, però les segones no tenen per què dedicar esforços al trencament dels models assignats, als processos d'alliberament cognitiu (De Miguel, 2003).

Taula 3. Associacions i entitats de dones catalanes sorgides entre el 1889 i el 1936.

Tipus d'associació	Impulsora/es o afiliades destacades	Associació/ns	Característiques
Associació obrera, sindical i política	Teresa Claramunt, Ángeles López de Ayala i Amalia Domingo.	Sociedad Autónoma de Mujeres de Barcelona (1889) Sociedad Progresiva Femenina (1898)	Moviment anarcosindicalista Republicanisme Feminisme lliurepensador i anticlerical Repercussions: Provisió d'espais per al debat públic o el tracte de temes pedagògics i culturals. Creació de societats d'ofici: La Sociedad de Sastras, la Sociedad de Zapateras, la Sociedad de Costureras y la Sociedad de Oficios Varios.
Societat cultural i d'oci	Francesca Bonnemaïson	Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona (1909)	Feminisme conservador i catòlic Instrucció i culturització femenina Repercussions: L'accés de dones a la cultura i un ambient de trobada i intercanvi que contribuirien a l'emancipació femenina.
Associació política	Dolors Monserdà, Maria Domènech, Francesca Bonnemaïson, Maria Aurèlia Capmany.	Lliga Patriòtica de Dames (1906) (Secció de la Lliga Regionalista) Lliga de senyores Catòliques de Barcelona (1910) Patronat d'Obreres de l'Agulla (1910) Federació Sindical d'Obreres de Barcelona (1912)	Acció social conservadora i catòlica Sindicalisme femení catòlic catalanista Repercussions: Es crearen associacions i sindicats catòlics femenins com a alternativa a les ideologies d'esquerres i anarquistes. Es varen convertir en escoles de ciutadania per a les dones catòliques alhora de crear una identitat pròpia i contribuir a la seva socialització política.
Associació obrera, sindical i política	Margarida Comas, Carme Karr	Acció femenina (1921)	Sufragista internacional Acció social conservadora i catòlica Feminisme Repercussions: Difusió del feminisme i la lluita dels drets femenins durant la Segona República Espanyola.
Associació esportiva Societat cultural i d'oci	Maria Teresa Gibert Anna Murià Enriqueta Sèculi	Club Femení i d'Esports (1928)	Higienisme i naturalisme Feminisme conservador i catòlic Club destinat a la classe popular i mitjana Repercussions: Millora de la salut, la consciència femenina i ampliació dels coneixements i la cultura. Defineixen el nou model de dona moderna.

Associació esportiva i Societat cultural i d'oci	Enriqueta Sèculi, Aurora Bertrana, Maria Luz Morales	Lyceum Club de Barcelona (1931)	Higienisme Feminisme conservador Club destinat a la classe alta i mitjana Repercussions: Millora de la salut i promoció d'un model femení més progressista però conservador. Alhora, va promocionar l'educació i la cultura a la societat catalana.
Associació política	Francesca Bonnemaïson, Maria Dolors Bargalló i Anna Maria Martínez-Sagi	Secció Femenina d'Esquerra Republicana (1936)	Feminisme catòlic i conservador Catalanisme Repercussions: Feminització dels partits polítics catalanistes.
Associació sindical i política	Mercè Comaposada	Grupo Cultural Femenino de Barcelona (1934) poc després canviat a Mujeres Libres (1937)	Anarcosindicalisme Antifeixisme Anarcofeminisme Repercussions: Buscava l'emancipació de la dona a través de la cultura. Segons Comaposada (1937) pretenia "capacitar a las compañeras para que, desde un más alto nivel de cultura y sentido social, íntegramente dueñas de su personalidad femenina y humana, puedan trabajar al lado de los compañeros con toda consideración y máximo rendimiento".
Associació sindical i política	Maria Dolors Bargalló	Unió de Dones Catalunya (1937)	Republicanisme Antifeixisme Feminisme(s) Repercussions: Agrupació de dones arreu d'Espanya antifeixistes amb independència de la seva orientació política o la seva classe.

Font: Elaboració propia. Ferré (1989), Plana (2020), Silvestre (2004), Ramos (2010).

Amb aquest nou camí llaurat, les dones varen trobar la manera de combatre els discursos hegemònics relacionats amb la institució monàrquica, l'església, el treball, la prostitució o el matrimoni. Les agrupacions eren fruit de la nova modernitat que construïa un espai i un temps per a l'avenç dels diferents feminismes i llurs pràctiques socials. La creació d'aquests grups a principis del XX va ser capital per a la posterior creació i organització d'entitats més polítiques com sindicats que, ara sí, advocaran pels drets de la dona i exigiran canvis.

L'aparició d'aquestes institucions es considera l'origen de l'esfera femenina conreada, política i crítica de la Segona república. Aquesta nova via de propagació del discurs femení també va esdevenir una mena de formació acadèmica per a dones de classe mitjana-alta gràcies a la qual, en temps d'entreguerres, es crearen grans organitzacions femenines antifeixistes de renom com Dones lliures o Unió de Dones de Catalunya (Plana, 2020).

Altrament, no es podria entendre l'associacionisme sense les publicacions periòdiques, les revistes o els butlletins que les acompanyaren. Durant la dècada de 1830 als diaris femenins comptarien amb escrits sobre el món de la llar, les labors, la criança infantil o la moda. Podien estar completats amb pintura o música (Del Amo, 2008). Cap a finals del XIX, es donà un període de renovació del mercat publicitari que és coetani amb totes les reivindicacions femenines, cosa que provocà una redirecció dels temes a les revistes, en tant que els interessos de la població havien evolucionat. A Catalunya es considera que el "boom" de les publicacions femenines i feministes comença als voltants de 1880 arran de la participació de Dolors Monserdà al Diari Català. Varen conviure diferents temàtiques de revista que trobem catalogades a *Revistes de dones 1846-1935*: les religioses, les de moda, patronatge i mètodes de brodar, les que analitzaren la condició de la dona, les familiars o domèstiques i les higienistes (Segura i Selva, 1984).

Les més populars entre les lectores sens dubte foren els articles més orientats a la dona domèstica, però ara trobarem nous butlletins i publicacions provinents de les associacions anteriors on s'inclouran articles informatius, notícies d'actualitat, entrevistes relacionades amb el moviment emancipista, ja que donaran cert espai per a personalitats reconegudes per elaborar els seus discursos o fer una crida social, com va fer Enriqueta Sèculi amb el Club Femení i d'Esports o Francesca Bonnemaïson a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona.

Així, existiran publicacions periodístiques per a diferents causes: les ciutadanes d'esquerres, les republicanes, les anarquistes, les que advocaven per un model femení conservador o les que lluitaven per un model transgressor. Sens dubte, es convertí en un instrument didàctic que transformà les identitats, la visió de la política i la causa feminista. Algunes que valen la pena ésser destacades i només es mencionen sense profunditzar són:

Taula 4. Revistes, butlletins i publicacions femenines més populars de Catalunya entre 1879 a 1937.

Impulsora/es o afiliades destacades	Revista o publicació	Significació
Amalia Domingo	La Luz del Porvenir (1879)	S’hi publicaren articles d’espiritisme, reivindicatius sobre els drets polítics i socials de la dona.
Clotilde Cerdà i Dolors Monserdà	La Ilustración de la mujer (1883)	Es trobaven articles doctrinals, estudis morals, articles més orientats a la dona tradicional, narracions, secció artística, poesia i una galeria de dones notables. La intenció era instruir, il·lustrar i delectar a les lectores.
Teresa Mañé (Soledad Gustavo)	Revista Blanca (1898)	Eminentment anarquista dedicada a la sociologia, les ciències i les arts. Mañé l’utilitzà com a plataforma per a manifestar la desigualtat femenina, i s’adreçava a homes i dones per mobilitzar-se per a l’alliberació femenina.
Societat progressiva femenina	Gladiador (1906) El gladiador del librepensamiento (1913)	Es dirigia a “totes aquelles persones d’idees adelantades”. Incorporava debats polítics i anticlericals. Amb la nova versió lliurepensadora, inclouran articles, editorials i informacions sobre els drets femenins, juntament amb l’emancipació de la dona i el sufragisme (Ramos, 2010)
Lliga Patriòtica de Dames (Dolors Monserdà i Carme Karr)	Or i Grana (1906)	Segueix els idearis de la Societat Catalana i el moviment nacionalista. A través literatura, el relat d’encontres polítics i articles més orientats a la reflexió sobre el paper de la dona a Catalunya, pretén promoure la participació femenina i que alhora desenvolupin les seves habilitats i coneixements.
Carme Karr	Feminal (1907)	Pretenia informar de l’activitat social fora de casa i donar a conèixer a les lectores de l’alta burgesia altres possibilitats d’existir com a dones. Donar visibilitat a les dones més destacades dels àmbits del feminisme, el pacifisme i la professionalització (Segura i Selva, 1984).
Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona	Claror (1935)	Expressat per les redactores mateixes: “Hi agruparem treballs sobre la vida de la llar, la vida de l’esperit i sobre altres activitats que podríem anomenar externes”. Acabarà sent una revista cultural redactada per a les sòcies de “La Cultura”. Tingué voluntat elitista, car es dirigia a dones de la burgesia catalana (Silvestre, 2004).
Unió de Dones de Catalunya	Companya. La Revista de la Dona (1937)	Tenia una visió formativa de la dona nova, preparada per a les exigències de la vida democràtica. Es dirigia sobretot a la dona urbana de classe mitjana i pretenia ser el manual per a la conducta a la rereguarda de la lluita antifeixista (Rico, 2009).

Font: Elaboració pròpia. Plana (2020), De la Arada (2008), Ramos (2010).

Els diferents moviments de dones exposats en la taula 3, varen prendre formes i discursos molt plurals, el que porta a intentar determinar una classificació dels feminismes que van confluïr. Adolfo González identifica les següents tendències (Citat a Scanlon, 1986):

El feminisme radical, dins el moviment lliurepensador que reuniria republicans, anarquistes, maçons i espiritistes i que podria incloure agrupacions com Sociedad Progresiva Femenina o el Club Femení i d'Esports. Tots ells sospiraven per un model de feminisme més professionalitzat, més modern i obert (Balcells, 2015). La Luz del Porvenir o la Revista Blanca es podrien considerar revistes promotores d'aquest discurs feminista radical.

En segon lloc, el feminisme oportunista i conservador, que segons González és apolític i no sempre defensor de la igualtat de sexes. S'emmarcarien associacions com l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, el Lyceum Club de Barcelona o la Lliga Patriòtica de Dames. Seguint aquesta tendència trobaríem revistes com la Ilustración de la mujer, Claror o Feminal. Per acabar, el feminisme catòlic, on es podria situar l'agrupació Lliga de senyores Catòliques de Barcelona i per nomenar un mitjà de difusió del seu ideari, la revista Vida Católica Femenina, publicada per la Organización Diocesano-femenina de Barcelona (Segura i Selva, 1984).

Altres autors categoritzen aquesta pluralitat de feminismes simplement com a majoritari o minoritari. El majoritari englobaria el feminisme catòlic i l'oportunista/conservador descrits anteriorment, i es podria dir que compartien la despreocupació pel dret al vot, la importància a la cultura i la formació professional per assolir una autonomia (Balcells, 2015). De fet, Monserdà dirà que el feminisme era una necessitat per a l'obra i un acte humanitari per a la dona rica, de tal manera que no s'incitava a la classe mitjana a aconseguir el sufragi ni la igualtat sinó la protecció de la classe social inferior (ib). En realitat, ambdós models havien de respondre a les exigències d'un nou temps que no entenia d'ideologies, perquè els mercats ja anticipaven el lloc que ocuparia el capitalisme en la societat futura (Puigserver, 2020).

Podríem dir que el feminisme espanyol i de retruc, el català no va tenir un desenvolupament independent sinó que es va veure involucrat en el debat ideològic entre dretes i esquerres i que va fer fracassar el moviment més important, l'emancipació femenina. Tanmateix, arran de la segona república, l'aparició d'aquestes agrupacions va jugar un paper clau per a la germanor i la lluita comuna. Així, l'associacionisme femení juntament amb la premsa varen sembrar bones llavors que donaren una bona collita en els anys pròxims.

6. Iniciatives socials per a l'emancipació femenina

Tinguem sempre present que el qui fa cultura, per modesta que sigui,
fa sempre una obra d'alta, de pura i de durable política, de l'única que és prou forta per resistir els temps
i mantenir-se per damunt de totes les vicissituds de les coses i els homes.

GAZIEL

L'estructura que se seguirà en aquest punt del treball és lleugerament diferent dels anteriors. En cada apartat es descriurà l'arquetip femení i aspectes que el distingeixen de la resta. S'exposarà una personalitat femenina i la seva trajectòria com a representant de la

classe a què pertany tot personificant els fenòmens descrits en els punts anteriors. Seguidament es presenta una obra, concebuda com a terme polisèmic, que permeti copsar l'envergadura i la difusió en llur capa. D'aquesta manera, es podrà incidir en tres exemples experiencials que faran més visible la contribució de cada classe al moviment d'emancipació femenina.

Finalment, s'ha considerat adient identificar les diferències entre el col·lectiu femení d'ençà, determinades sobretot per la seva classe social, per així ajudar-nos a l'hora d'entendre com vivien, la seva funció, com se sentien sobre la seva situació i, eminentment, si varen voler canviar-la o no (Ballarín, 2001).

6.1 Classe alta. Francesca Bonnemaison i l'obra "L'etern femení"

La classe alta es considera que engloba les dones de famílies de l'elit, és a dir, l'antiga aristocràcia i la provinent del nou capitalista burgès (Del Amo, 2008). En aquells temps era molt comú unir totes dues a través de casaments i sovint es casava la filla a edats primerenques (Ballarín, 1989). Així doncs, la dona serà la via ascendent a la capa superior. Arran d'aquest encreuament, en el qual s'uneixen sabers amb poders específics, faran possible i representable l'arquetip de dona burgesa, peça clau de la gènesi de la Modernitat i del naixement del capitalisme (Varela, 2013).

Les dones de classe alta tenien el privilegi de ser instruïdes al voltant dels 6 o 7 anys o bé assistint a col·legis de prestigi, generalment religiosos o bé educant-se a casa amb institutriu (id). Aprendre a llegir, escriure, cuinar i altres labors del seu sexe com costura i brodat. En casos molt més particulars, es podia deleïtar a la nena amb coneixements sobre geografia, història, música, dibuix o francès que, malauradament, es concebran com a inútils per a la jove aprenent (Ballarín, 1989). L'educaran en el saber estar, el silenci i les sortides a missa, sempre acompanyada. De cap de les maneres podrà practicar esport o cap activitat que pugui alterar la seva aparença o imatge i, per tant, la debilitat i la malaltia esdevindran ideals de bellesa (la pell blanca, menjar poques porcions, etc).

Cap als 15 anys conclou la seva instrucció i és presentada en societat tot freqüentant tertúlies, passejos i teatres on mostrarà la seva reduïda intel·ligència, la superficialitat o la servilitat. Ja de més adulta, la caracteritzaran funcions com l'organització de la vida domèstica i les relacions familiars i amb els criats/des i, per altra banda, la imatge i la representació social del nom familiar. Aquesta representació es durà a terme sobretot en llocs d'encontre públic com salons, on entrarà en joc el «savoir faire», lloc de conspiracions i divertiments. Altrament, la dona podrà escollir dedicar-se a les institucions dedicades a l'exercici de la beneficència (Del Amo, 2008). El punt neuràlgic d'aquesta classe és sens dubte el paper que desenvolupa la religió, que destina la dona al confinament domèstic, puix que el treball extradomèstic desestabilitzava l'ordre familiar cristià proscrit per les raons físiques i morals i no tenia cabuda en el paper de mare. Només així es garantia el manteniment de les relacions de gènere tradicionals (Ballarín, 2001).

Un exemple de dona burgesa fou Francesca Bonnemaïson Farriols, profusament estudiada per Dolors Marin Silvestre (2004), la qual ha permès continuar estudiant la seva trajectòria i aportació a la societat barcelonina i que s'empra a continuació com a font més acurada de la seva gran tasca pedagògica.

Francesca Bonnemaïsona fou nascuda el 1872 a Barcelona, en concret a les Rambles de Catalunya. Filla d'Agustina Farriols, barcelonina, una perfecta mestressa de casa que freqüentava missa i l'Hospital on rentava i pentinava les malaltes. Una dona que reuneix totes les característiques del model tradicional femení. Per altra banda, el pare, Gil Bonnemaïson, originari de la Cerdanya, va esdevenir un empresari en el sector tèxtil a la capital catalana. La petita Bonnemaïson gaudirà d'una educació avançada a l'època; les visites a la Cerdanya li permetrien fer coses com muntar a cavall, aprendre a disparar, a nedar o fer senderisme. Certament, el sentiment i anhel catalanista heretat per part paterna esdevindran capitals per al futur de la "Paquita", com els cercles propers l'anomenaven.

En matricular-se a l'Escola dels Dolors, va poder afinar totes les pràctiques i labors femenines com la costura o el brodat, però a més, podrà perfeccionar el seu francès, que, més endavant, li permetrà viure de la seva passió: la redacció i traducció de textos del francès al català, supervisada sempre pel seu etern company, Narcís Verdaguer. Junts escriurién a *La Veu de Catalunya* sota la signatura de FRANAR.

L'esfera en què es va criar i socialitzar la va portar a una posició molt estratègica en el context sociopolític català. Inspirada per Monserdà i els corrents del feminisme catòlic promoguts per *Feminal*, amb els contactes de l'alta burgesia, els simpatitzants de la causa femenina, l'entusiasme catalanista cultural i el consentiment d'Ildefons Gatell, sacerdot de la parròquia de Santa Anna, va constituir-se un organisme específic per a dones: la biblioteca. L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, que esdevindrà la primera biblioteca femenina d'Europa, tindrà per objecte "promoure la il·lustració i la cultura de la dona i barrejant l'útil amb l'agradable oferir especialment a les obreres per mitjà dels coneixements científics, artístics i manuals el fonament del seu benestar moral i material" (Estatuts, 1910).

Per mencionar algunes de les grans fites, varen arribar a comptar amb 8.000 sòcies l'any 1930 i a crear una Caixa de Previsió en contra de l'atur forçós per a dones. Hi impartiren docència o participaren en conferències personalitats com Enriqueta Sèculi, Lola Anglada, Rosa Sensat, Caterina Albert, Carme Karr, Aurora Bertrana, Eugeni d'Ors (etern defensor de l'arquetip de la dona ben plantada), Aureli Campany, Pi i Suñer o Francesc Cambó. Mitjançant la seva revista, *Claror*, publicada per primer cop el 1935, es va difondre tota la tasca pedagògica i cultural de l'Institut.

Es comptava principalment amb tres ensenyaments: educació secundària, professional i domèstica. Es convertí en un dels millors centres culturals i d'ensenyament professional d'Europa. Va ser el cau de la lectura per a les dones fins a la popularització de revistes i novel·les socials. Va formar generacions de secretaries, dependentes, empleades, professores, institutries, administratives, taquimecanògrafes, etc. Indubtablement, va esdevenir un model de projecte per a futures institucions tant espanyoles com internacionals. Una institució formada per dones cultes que aprofitaran la seva posició i coneixements en defensa de

l'educació de totes les dones i de la seva autoria, molt necessària degut a la comuna desautorització de l'obra femenina (Cabaleiro, 2007).

Quant a obres femenines, una de les considerades més emblemàtiques d'aquells temps és *L'etern femení*, de Llucietà Canyà (1901-1980). Es tracta d'un llibre, publicat durant la segona república l'any 1933 i és una mena de guia moral destinat a les lectores femenines per orientar-les des de l'adolescència fins a la maternitat a través dels seus quatre capítols: la noia, la muller, la mare i l'actuació política i social de la dona. Esdevindrà el llibre indispensable en l'estanteria de qualsevol dona. A continuació es mostren alguns fragments:

És en aquesta època de la vida, en aquesta estació romàntica, que cal que la mare dirigeixi els sentiments de la noia. És ara quan li cal exercir una vigilància amatent i perllongada [...] La mare prudent no deixarà mai que la seva filla vagi sola a llocs d'esbargiment. La mare prudent vigilarà les lectures de la seva filla. La mare prudent es sacrificarà les vegades que calgui per tal de no deixar que la seva filla s'acostumi anar sola i fer el que li sembli bé (Canyà, 1950, p. 33-34).

Jo aconsellaria totes les noies, a les quals manca poc temps per a prendre estat matrimonial, que es prepararessin degudament [...]. Abans de casar-se cal que tingui present: Que no ha de sortir de nit. Que no pot fer excessos en el menjar ni el beure. Que ha de dormir bé. Que ha d'estar totes les hores possibles a l'aire lliure. Que la gimnàstica i el bany són dos elements imprescindibles per a conservar la salut. La tonificació de l'organisme ajudarà d'una manera decidida la tonificació de l'esperit (ib, p.105).

S'assenten els principis de la vigilància, tot reproduint els estereotips conservadors característics de la feminitat entesa per la classe alta. Al capítol dedicat a la muller, explica a les lectores “ve del llatí *matrimonium*, que significa i vol dir “missió de la mare” i fa unes recomanacions sobre com s'ha de preparar la dona influenciada per els corrents de l'higienisme i la cura de la salut, principis prou progressistes. Finalment, Canyà argumenta la compatibilitat de la dona amb la vida pública “Entenem que una dona pot perfectament tenir cura de la criança dels seus fills i, no obstant, fer un bon paper en una regidoria” (1950, p.282).

Com bé conclou Maria Aurèlia Capmany, té una finalitat pedagògica concreta i és indicar a la dona en el camí de l'emancipació, on s'ha d'aturar, just en els límits que preserven la seva feminitat (1977).

6.2 Classe mitjana. Rosa Roig i el Club femení d'esports de Barcelona

La dona de classe mitjana, una dona de la llar, contrasta amb l'activitat laboral de la classe baixa i l'activitat social de l'alta. Dificilment tenien accés a figures com institutius o a escoles d'elit, per tant, eren les nenes que els pares es podien permetre enviar a l'escola

pública o d'alguna orde. L'educació rebuda mai anirà més enllà dels coneixements morals i pràctics de la seva funció domèstica.

La classe mitjana veia el matrimoni com una promoció social i per tant, les nenes havien de cultivar aparences i conèixer les convencions socials (Del Amo, 2008). És en l'arquetip en què veurem més accentuat el model d'àngel de la llar. Hi trobarem moltes altres que varen restar solteres o varen quedar vídues, fent-les responsables de la pròpia subsistència i la de la família (ib). La majoria d'activitats no semblaven adequades per a les dones de classe mitjana, però tampoc podien treballar perquè només ho feien aquelles que no tenien una altra opció. Quines altres possibilitats tenia la dona? D'elles depenia l'honor de la família.

El creixement de l'activitat laboral concentrat sobretot el primer terç del XX, amb els nous fronts professionals i l'ocupació femenina esdevenen un nou escenari per a elles. Així, per aquest sector, l'educació esdevé un pas necessari per a la seva inserció al món laboral (Ballarín, 2001). Foren les que més necessitarien una instrucció professionalitzadora, que les permetés sortir dels problemes econòmics tot accedint a professions dignes. De totes les que varen emergir, la que s'adequava més al model femení en els temps estudiats era la de mestra, la professió oberta a les dones i prou accessible (ib). Es podrien afegir les infermeres, matrones o mecanògrafes més tard, però s'hauran d'esperar que institucions com les que varen engregar dones burgeses, oferissin la formació necessària.

Una gran pedagoga provinent d'aquesta capa social fou Rosa Roig i Soler, historiada per Comas i Miró (2001) i que s'empra com a referència biogràfica a continuació.

Rosa Roig va néixer el 1890 a Marçà, el poble natural de la seva mare Maria Soler i Barceló, la qual després de dues criatures més, va perdre la vida a l'últim part, quan Rosa només tenia cinc anys. El seu pare, Bonaventura Roig i Queralt, mestre d'obres, era un home molt avançat per la seva època. Tot i que va assistir uns anys a l'escola Carmelites de Falset Rosa era molt autodidacta i amb la instrucció del pare, que l'educà lliure de prejudicis i l'ajuda de la seva tieta, varen fer d'ella una excel·lent aprenent de la vida. Durant la xiquesa, desenvoluparan un paper decisiu el seu poble natal i alhora, els desplaçaments que varen fer amb el seu pare, que treballava per la RENFE i que li obriren els ulls a altres realitats. Fins i tot durant els anys que portà el projecte de construcció del funicular del Tibidabo, fou un pare atent i dedicat, que sempre l'animà a viatjar i descobrir món.

Amb quinze anys, el 1905, sol·licità ser admesa a les proves d'ingrés de l'Escola Normal Femenina de Barcelona i decidí estudiar per lliure. Va aprovar el primer curs sense gaires esforços. L'any 1906 va examinar-se de la resta d'assignatures, cosa que li aconseguí el títol de mestra elemental als setze anys. Segons Comas i Miró, Rosa va traslladar-se a Saragossa on hi cursaria el grau de mestra superior i anys després impulsada per la seva vocació, ingressà a l'Escola d'Estudis Superiors del Magisteri de Madrid. Coincidirà amb persones com Carmen Cascante Fernandez, futura companya d'ofici o Agna Canalías Mestres, reconeguda pedagoga, escriptora i feminista compromesa. A Madrid va gaudir d'un excel·lent professorat, com pot ser el mateix Ortega y Gasset o Magdalena S. Fuentes, qui va esdevenir tot un exemple i referent femení. Alhora, l'ensenyament de caire professional republicà que marcarà la docència de Roig, insistirà en aspectes metodològics sobre com

ensenyar les matèries que no pas en l'ampliació o aprofundiment de coneixements sobre aquestes. Com a estudiants també gaudien de conferències, exposicions, converses o reunions a cafeteries cosa que provocà la definició d'un professorat amb un nivell cultural elevat, propers a una tradició pedagògica renovadora. Va gaudir d'una beca per visitar centres educatius a Bèlgica, França i Suïssa cedida per la JAE - Junta de Ampliación de Estudios- pel seu brillant expedient, cosa que la forní de més aprenentatges i experiències úniques que contribuirien al seu estil i a la seva docència a l'Escola Normal femenina de les Balears, on impartiria les matèries de Geografia i Història, Pedagogia, Dret i Legislació escolar. Allà, tot i les crítiques del sector més conservador mallorquí, va acabar sent venerada, considerada la millor professora d'Història de la Normal de les Balears. Les alumnes seguien el seu exemple tant dins com fora de l'escola, llegien els seus articles i escoltaven les seves conferències. "Doña Rosa" (com l'anomenaven) "fou considerada una dona progressista i esquerrana, intel·lectual i autosuficient, amb les idees i la veu clara, antítesi de l'ideal femení generalitzat" (p.65). El seu màxim objectiu,

[...] no era fer historiadores, sinó despertar la sensibilitat històrica, per engrandir en l'alumna la seva cosmovisió del món, fer-la capaç d'apreciar el pes de la tradició i alhora, situar-se i interessar-se pel present, sentint la responsabilitat del moment històric i veient-se amb cor de reivindicar canvis d'una manera pacífica, civilitzada, sense violència revolucionària (p.73).

Amb aquest gran exemple de mestra de mestres, es recupera una agrupació que tingué una potència discursiva feminista considerable, format per dones també de classe mitjana que com Roig, varen gaudir d'una formació superior: el *Club Femení i d'Esports*, estudiat per Neus Real (1998) i emprat com a principal font biogràfica. El club s'inaugurà el 1928 a Barcelona, la primera entitat esportiva femenina de caràcter popular i assequible a Espanya. Creat per dues germanes, Josefina Torrens, nedadora del *Club de Natació de Barcelona* i Teresa Torrens, mestra i telefonista. La tercera component fou Enriqueta Sèculi, considerada l'ànima del projecte i amb experiència en l'altra entitat esportiva popular entre la classe alta, el *Lyceum Club de Barcelona*. Més tard s'afegirien Anna Murià i Teresa Gibert. El club representava l'oportunitat per a la dona obrera d'esbargir-se, practicar exercici, però sobretot serà aclamat per la forta presència d'una instrucció integral i un accés a la cultura. Esdevé un espai de trobada, d'organització popular femenina que obrirà les portes a molts altres esdeveniments trencadors dels esquemes i estereotips. Del 1928 al 1930 ja sumaven 1.000 sòcies que es convertiran en 3.000 un any després. El club complia amb la nova tendència higienista, alhora que es mantenia una orientació feminista moderada. La pràctica de l'esport representà molt més que salut, cultura o roba més còmoda, per damunt de tot, representà l'alliberament de la dona preocupada pel seu cos, la seva salut, el seu coneixement o les relacions socials: el nou model de dona moderna (Bello i Fernández de Castro, 2020).

El gran èxit del club en part es deu al fet que s'involucrà en multitud de disciplines i obrí la porta a agermanar sempre el conreu del cos amb el de l'esperit. Es crearen cinc comissions: *Educació física, salut i higiene*, on es duran a terme pràctiques com

l'helioteràpia, la gimnàstica sueca i banys al mar amb seguint els consells de l'estudi doctoral de la primera metgessa d'Espanya, la Dr. Dolors Aleu que publicà "La necesidad de encaminar la educación higiéxico-moral de la mujer". En segon lloc, la comissió d'*Actuació social, propaganda i festes*, encarregada de la difusió de coneixement, l'organització d'esdeveniments com el Cicle anual de conferències de tardor a l'Ateneu Barcelonès on es portarien ponents sobretot femenines, de disciplines com dret, música, literatura, periodisme, medicina o ensenyament que dedicaren part de la seva vida a la instrucció de la resta de dones en detriment de la seva dedicació a l'estudi⁴. També celebraren el carnestoltes o Sant Jordi, tradicions recuperades gràcies a la tendència noucentista. Portaren la comissió de *Turisme i excursionisme*, on Teresa Gibert manifestà com

Treballarem fins on calgui per arribar a assolir un lloc entremig d'aquesta germanor excursionista, fent desaparèixer aquests "grups femenals" ridículs, que no tenen altra finalitat que emmalaltir aquest esport ferm amb les tradicionals fontades, fent creure que la dona no pot vigoritzar el seu esperit i enfortir la naturalesa amb "aquestes caminades" o no pot prescindir d'ésser constantment guiada (Gibert, 1930) ⁵.

En aquesta línia, es negaren a seguir la tònica d'altres centres excursionistes, ja que la dona no havia de ser una "menjaquilòmetres" o una "trota-camins", com diria Gibert. A la comissió d'Esports portaren pràctiques com la natació, la gimnàstica, l'atletisme, destacant a Antònia Borràs, tennis, bàsquet, patinatge, esgrima o hoquei. Van comptar amb Ana Martínez Sagi que temps després esdevindria la primera dona directiva del futbol espanyol, concretament del Futbol Club Barcelona. La comissió de *Cultura i Educació*, de gran rellevància, atès que, com assegurava Sèculi, per a ser "dones de debò", calia una sèrie d'elements que els esports sols, sense cultura, no podien proporcionar. Oferiren cursets com el d'*Orientació de Secció de Biblioteca* encarregat de guiar les dones per les lectures més transformadores, el *Curset de Gramàtica Catalana* o d'*Agençament de la Llar*, a més d'organitzar tertúlies i concursos literaris. Quelcom avantguardista serà la secció infantil, anomenada *Les Daines*, on es realitzarà un servei de canguratge per a que la mare obrera pugui cultivar-se. Del 1900 al 1930, gràcies a entitats com el Club i d'altres, juntament amb la tasca de les noves mestres, es va aconseguir disminuir la taxa d'analfabetisme femení a Catalunya del 75% al 25%.

⁴ Anna Murià escriurà a *La Rambla (1932)* "Tenim a Catalunya dues dones, dues primeres figures de la literatura femenina, que ajunten sàviament llur activitat purament intel·lectual amb una altra activitat de portes enfora, dedicada als consemblants, d'organització i de vida social, on tant es necessiten les intel·ligències cultivades i de la qual els intel·lectuals purs són tan propensos a fugir-ne. Per això trobem més meritori l'esforç dels que ho fan, majorment dels que es lliuren a obres populars, perquè reconeixem el sacrifici que els costa deixar llur recés d'estudi, de treball abstracte, de pensament i d'inspiració, per a esbandir l'esperit enmig de la multitud".

⁵ Maria Teresa Gibert seguí explicant a l'article d'Excursió a Les uilleries de Portantveu "Procurem extreure de les nostres caminades el màxim profit per adquirir coneixements, visites a Museus o a esglésies, runes o deixalles que puguin ensenyarnos a fruit d'altres visions oposades al paisatge o a la prodigiosa pintura d'una posta de sol."

6.3 Classe popular. Lola Iturbe i la revista “Mujeres libres”

Poema L'Elionor (Annex)

MIQUEL MARTÍ I POL

Com s'ha exposat en el punt 4.2 on es tracta el treball femení, les dones treballadores varen ser la força econòmica que necessitava el capitalisme per instaurar-se com a sistema econòmic en l'estat espanyol. Les dones es concentraven en el camp, les colònies industrials o municipis amb fàbriques importants, predominants sobretot a Catalunya.

Les filles de camperoles o obreres eren criades a escoles de barri o de filar, a casa per la mare, o si la força de treball d'aquesta era necessària per a l'economia familiar, passaven el dia al carrer o a càrrec d'alguna veïna (Del Amo, 2008). Repetides vegades els pares falsificarien l'edat perquè els fills treballessin amb ells, a més que alguns es resistien a l'escolarització, atès que no podien concebre la necessitat si aprenien tot el que havien d'aprendre a la fàbrica (ib). Així, l'absentisme era una pràctica comuna, fins i tot un cop instaurada la llei Moyano. Per aquest motiu, foren transcendents les institucions com ateneus, entitats culturals o escoles autogestionades, com la d'Elena Girol, fundadora de l'escola del Carme de Sants⁶, que oferien classes nocturnes.

L'aparellament o matrimoni podia ser premeditat pels pares o bé responia a la voluntat de la parella, en tant que en aquesta capa social l'apropament era més lliure. La trobada es donava en fires, romeries, celebracions religioses o balls (ib).

Davant el dubte si les proletàries varen acomplir la missió d'àngel de la llar, indubtablement el model femení de l'època va esdevenir un element diferenciador de la resta de classes, ja que obligades a treballar menys hores a la fàbrica, rebien menys remuneració. Tampoc es podrien formar per a millorar la seva condició laboral i a la vegada, gaudirien de menys temps d'oci o de vida pública. Sense oblidar, que a més de les funcions reproductives, assistencials i transmissores de valors, habitualment les dones cuidaven malalts, ancians o nens (ib). No queda dubte que les dones de la classe treballadora són les que més varen patir els costos del progrés social i del canvi (Pellón, 1997).

Sovint, en l'espai dedicat a la classe popular, s'inclouen moviments com el lliurepensament, l'anarquisme, l'espiritisme⁷ i finalment el feminisme. Aquestes pràctiques arribaven, en primer lloc, a les classes amb accés a la cultura i les tendències socials més progressistes, cosa que sistemàticament exclouia encara més a les obreres. Davant d'aquesta realitat, molts d'aquests nous moviments varen unir forces per incloure la dona popular, aliena a la seva opressió, en tant que abans era explotada pel sistema que no pel seu company sentimental. Així, la lluita de les treballadores per a l'emancipació serà vacil·lant, lenta i tardana. Hi haurà protagonistes com Teresa Claramunt, Enriqueta Sèculi, Amàlia Domingo o

⁶ Aquest mateix any han anunciat el seu tancament, així que es fa especial menció en aquest treball a l'escola i la seva gran tasca pedagògica en honor de la seva creadora, Elena Girol de Castro, la qual encara no ha estat suficientment reconeguda, potser degut al fet que era una dona de classe popular que, com moltes altres, no va ser suficientment escoltada o narrada.

⁷ Allan Kardec, el messià de l'espiritisme. Fou tan important com a fenomen social del noucentisme com desconegut per la nostra historiografia. Va ser introduït al nostre país gairebé al mateix temps que apareixia a França. Les vies d'entrada van ser, els exiliats espanyols i les xarxes que relacionaven aquesta doctrina amb la maçoneria i el lliurepensament.

Ángeles L. de Ayala que despuntaran en la societat, encapçalaran titulars, i se sacrificaran per passar el relleu a les camarades. No serà fins a la república i amb una guerra eminent, que s'agermanaran en un front antifeixista feminista.

Una dona que paga la pena recuperar és Lola Iturbe Arizcuren, publicista i sindicalista anarquista que, tot i la modesta empremta d'aquesta en la història, avui en dia es guanya el títol de ser una de les representants de la dona proletària, essent ella mateixa una. Torres i Fontanillas fan un bona recopilació dels esdeveniments vitals de Lola Iturbe (2006):

Neix a Barcelona l'any 1902, filla de mare soltera, la Micaela, que fou expulsada de casa i s'allunyà del poble navarrès. Aclaparada per la seva dissortada situació, es va veure forçada a deixar sota la protecció de la família Vidal la seva filla. Iturbe va ser criada en un nucli familiar humil al poble de Cerdà fins als set anys, que la seva mare, que treballava de criada per a la família Ponsetí, se l'endugué a Barcelona on la noia descobrí el gust pel teatre, la música i la lectura. A una edat primerenca, treballarà de costurera, serventa i pantalonera. Més endavant conjuminarà les seves tasques a la pensió de la seva mare amb el treball al taller, on s'afiliarà a un sindicat de la CNT, iniciant-se en el moviment revolucionari. Arran dels fets del pistolerisme, Lola Iturbe va oferir la pensió familiar com a refugi d'anarquistes, a qui va tenir el plaer d'escoltar i esser recomanada autors com Kropotkin o Bakunin. Més endavant es relacionà amb famílies anarquistes i va assistir a manifestacions, mítings i conferències, que la varen dotar de coneixements, arguments i l'ajudaren a elaborar els seus propis discursos. Durant la seva lluita sindical, contribuí a *Tierra y Libertad* i va fer amistats com Soledad Gustavo (Teresa Mañé) o Frederica Montseny, primera ministra anarquista d'Espanya i filla de Mañé, imatge viva i reflex dels ideals d'educació racionalista basada en el naturalisme romàntic en que va ser criada (Vilanou, 2020). Ben bé es pot dir que ambdós esdeveniments, el la portaren a col·laborar amb el grup d'anarquisme feminista del moment: *Mujeres Libres*. Aquest arribà a tenir 29.000 afiliades i comptar amb una revista sota el mateix nom. Escriurà sota el seu nom o bé sota dos pseudònims: *Libertad* o *Kyralina*, l'últim adoptat per l'heroïna protagonista de la novel·la *Kyra Kyralina*.

Tot i el seu humil origen, el seu cultivat intel·lecte, que evoca a la *Bildung* i la mereixedora posició social que va ocupar, les seves obres no s'han considerat adequades per a l'estudi formal pel seu estil planer i generalitzable. Empra un llenguatge directe, clar, concís, sense majors dificultats ni pretensions, fet avinent per a les seves companyes (Torres i Fontanillas, 2006). Tanmateix, en algunes ocasions per la seva personalitat modesta i senzilla, emana la precarietat de la seva formació autodidàctica, però tal vegada cal entendre, en tant que obrera sempre en actiu, mai va treballar des de la immediatesa o la superficialitat (id).

Dones pertinents al moviment de l'anarcosindicalisme espanyol, com la poeta Lucía Sánchez Saornil, l'advocada i pedagoga catalana Mercè Comaposada i la doctora Amparo Poch y Gascón varen fundar una de les obres que major impacte va tenir entre les treballadores: la revista *Mujeres Libres*, que adopta el mateix nom que l'agrupació, i que neix amb vocació cultural, en tant que pretenia posar en primer pla els problemes específics de la dona. La revista era publicada mensualment i com explicaven les editores a les

col·laboradores i sòcies, estava dirigida a la classe obrera “cuya educación había sido objeto de negligencia por parte del movimiento” i per tant pretén “despertar la conciencia femenina hacia ideas libertarias”⁸. Les impulsores varen remarcar la intencionalitat que fos una revista independent econòmicament “porque no recibe subvención ni ayuda económica de nadie y nos proponemos editarla con nuestras solas fuerzas”⁹. La revista fou molt ben acollida, i fins i tot alguns moviments o particulars com *Acracia* o *CNT-FAI* varen reproduir la iniciativa o varen emprar els seus articles per donar suport (ib). Comptaven amb cinc àrees temàtiques durant la seva primera etapa: trabajo y sindicalismo; salud, sexualidad, maternidad e infancia; cultura; educación; conflictos internacionales (Vicente, 2022).

A tall d'exemple, el primer número tenia textos com comentaris polítics i culturals sobre temes culturals com les teories de Pestalozzi, assaigs destacant el valor de l'esport i l'exercici per la salut o un article sobre la vida dels pagesos. Caldria esperar també articles més característics de les revistes de dones, amb notes sobre la cura d'infants, salut i moda, però sempre s'escriuriën des d'un punt de vista crític i polític (ib). Se suposava un públic de dones obreres conscients de la seva condició i del desavantatge en què es trobaven (ib). Ben bé es pot dir que *Mujeres Libres* mitjançant seccions com les de treball, cursos d'alfabetització, cultural general o formació professional mirà de despertar la consciència revolucionària i el sentit de la responsabilitat, tot allunyant-se de la victimització, i es marcarien l'educació i l'elevació del nivell cultural com a condicions essencials per a la seva emancipació (Granel, 2006). Va ser tot un èxit i així ho demostren les cartes rebudes de tot arreu del país escrites per dones entusiasmades amb la revista. Amb aquestes cartes deixaven veure la seva falta d'instrucció però alhora, evidenciaven el suport a la revista i feien entreveure com s'estava complint la missió: *Mujeres Libres* arribava a les persones a les quals es dirigia (Ackelsberg, 1999).

Quan arriben els temps més convulsos, les autores varen veure necessari crear una agrupació, ja que l'any 1938 comptaven amb més de 20.000 associades. Varen crear a Barcelona l'Agrupació *Mujeres Libres* que va establir menjadors col·lectius, cursos d'alfabetització, infermeria, puericultura i fins i tot va obrir una Escola de xofers perquè les dones treballessin als serveis de sanitat o conduïssin tramvies (Rodrigo, 2002). Durant els anys de guerra, la revista continuà publicant pàgines, impreses a Barcelona o Madrid que intentaran mantenir amb molts esforços, una publicació mínima per no oblidar les seves afiliades (Martínez, 2018).

Amb tot, tant la revista com l'organització creada per respondre al moment històric que varen viure des d'una visió més feminista. Varen ser solucionadores de problemes, varen titllar les inquietuds, crear espais col·lectius, redefinir el model femení i el que significava la maternitat, es varen preocupar per la higiene tot tenint cura de les persones desfavorides (Vicente 2022). Varen permetre a la dona pensar-se a ella mateixa i ressituar-se al món. Fou una revolució silenciosa, sense cap final de pel·lícula ni heroisme, sinó la voluntat i creença ferma en un món millor.

⁸ Lucía Sánchez Saornil a Frederica Montseny, Madrid 24 de maig 1936

⁹ Carta de Lucía Sánchez Saronil a María Luisa Cobos, 20 abril 1936 AHN/SGC, P.S. Madrid: 432

7. Resultats i discussió

La proposta de identificar, descriure i sistematitzar el moviment pedagogicofeminista al territori català ha estat ample i ambiciosa.

Al fer una anàlisi sobre la condició femenina durant el període estudiat, en primer lloc s'albira la qüestió de la classe, que determina considerablement els principals elements per a l'emancipació femenina com són l'accés a cultura, la seguretat econòmica, la situació demogràfica, les relacions socials, l'educació i instrucció rebuda i fins i tot, la pròpia subjectivitat. El treball esdevindrà el factor més interessant, ja que en funció de la classe, tindran accés a unes professions o unes altres. En resum però, es podria afirmar que les unia l'esperança en el progrés i el fet que moltes eren alienes a la seva essència, als seus gustos o passions per la falta de contacte amb la cultura i el saber a causa de l'analfabetisme generalitzat. Per acabar, les poques que eren educades, ho foren en les mateixes matèries: costura, doctrina cristiana i labors del sexe, és a dir, cuinar i tenir cura de la llar, entre d'altres.

Seguidament, es destaca la rellevància de les referents femenines de l'època com a impulsores d'iniciatives provinents de capes socials i contextos diversos. Cal realçar la contribució de les dones de classe alta a l'emancipació femenina, caracteritzada per la creació d'institucions benèfiques i en alguns casos la publicació de llibres o revistes femenines. Les dones de classe mitjana varen concentrar la seva força discursiva en matèria educativa i literària. Les trobaríem insistint en la importància de la presa de consciència en les Normals, clubs culturals, conferències i publicacions periòdiques de diferents orientacions ideològiques. Per acabar, la classe popular, l'oblidada en la investigació dels orígens del feminisme. Algunes de les dones pertanyents a aquesta classe són rescatades i anomenades en aquest estudi, i esdevenen testimonis de la seva contribució en el procés d'alliberament. Algunes obreres varen trobar refugi en les institucions femenines, altres varen descobrir l'opressió llegint, tan com bonament varen poder, les revistes i els llibres tot somiant amb un futur millor per a les filles. Un gruix considerable va prendre els carrers i es van associar a sindicats, com Teresa Claramunt, Ángeles L. de Ayala o Lola Iturbe. Malauradament. Tanmateix, quan es pensa en referents, caldrà considerar la dificultat per a una dona treballadora d'ascendir en l'escala social per a fer-se un nom. Per aquest motiu tindran encara més mèrit aquelles dones que, d'origen humil, varen trobar el temps, l'energia i les forces per contribuir en la lluita. Altres, varen romandre en la desconeixença o la ignorància, ancorades en el model femení conservador.

Finalment, les aportacions de dones catalanes són fonamentals, tant en l'àmbit socioeducatiu, com el literari o el polític. L'impacte en l'educació femenina és innegable però de retruc, també varen generar espais de debat per a la millora del procés d'aprenentatge de l'infant, comunament conegut com el moviment de renovació pedagògica. En el present estudi s'ha identificat com a primera gran aportació, la insistència d'algunes personalitats tant

per crear lleis que reguessin l'educació femenina i que, alhora, s'implementés. Més endavant varen clamar canvis en els plans d'estudi de les nenes per així instruir-les en tots els coneixements. Ensenms, advocaren per una major oferta d'institucions educatives, en tant que la majoria es trobaven en mans de la religió, adès i ara, considerada reproductora del model femení tradicional. Seguidament, es fa referència a la taula 3 i la taula 4 on es recullen les associacions i les revistes femenines més destacades i remarcables de l'època estudiada, considerades aportacions amb una gran repercussió. El fet de triar una obra o agrupació representativa de cada classe ha permès aprofundir en la dificultat que va ésser participar i desenvolupar aquests projectes, atès que sovint no tenien suficient suport econòmic o social o bé topaven amb l'oposició de la societat. En la mateixa línia, fruit de les associacions, es pronunciaren discursos, i es varen escriure textos que, en alguns casos, varen portar a la conversa sobre noves metodologies i aproximacions quant a l'aprenentatge (higienisme, coeducació...). Tot plegat, insinuava una visió més moderna de l'escola i es rumiava sobre el paper que devia ocupar l'educació en la societat republicana.

Per a l'harmonització de l'estudi amb els objectius i l'ànim de l'autora de posar en relleu el protagonisme de les dones en la quotidianitat, sovint enfosquida, es fa una proposta de difusió de la present investigació en l'àmbit universitari. Cal ressaltar en aquest punt, el deure i la responsabilitat dels historiadors/es, els professors/es i la universitat de parlar sobre la situació específica de la dona a Espanya i Catalunya i d'incorporar en la seva labor docent espais per donar a conèixer les autores del moviment.

Amb la intenció de fer créixer el gruix històric enfocat en la vivència de les dones i igualar-lo al masculí, cal ser rigurosos i seguir una pedagogia crítica on es tinguin en compte els tres pilars principals de reconstrucció historiogràfica: el paper del subjecte, el diàleg intersubjectiu i el poder transformador de l'acció educativa. Paga la pena promoure la difusió, en tant que es recuperen aquestes actuacions i discursos encara actuals i contemporanis, que determinen la nostra societat.

Cabaleiro (2005) suggereix l'ús de fonts orals, una pràctica sistematitzada per Brunello i Matozzi. Els autors proposen un possible itinerari d'educació històrica en el qual les experiències d'història oral siguin elements que possibiliten la construcció genealògica i historiogràfica. Els autors subdivideixen les fonts orals en sis tipus: textos formalitzats de tradició oral, testimonis factuais circumscrits a un esdeveniment singular, testimonis circumscrits a un aspecte singular o a un fenomen de la vida col·lectiva, narracions sobre períodes o aspectes de la vida dels testimonis, històries de vida i testimonis contemporanis als esdeveniments que es descriuen. Les fonts comunament emprades en les ciències socials i la història oral són els *trams de vida* i les *històries de vida*. D'aquests dos tipus, es valora el fet que contribueixen a ampliar l'univers historiogràfic, caracteritzat per l'abstracció de la síntesi de qüestions ideològiques i polítiques i perquè situen en un primer pla subjectes no-hegemònics que han estat silenciats en la matèria històrica. Així, la història de vida es proposa com a pràctica oral a les aules, concretament en aquelles matèries de l'àmbit

educatiu de l'educació superior que no reproduïen amb suficient integritat la història de l'educació en el nostre estat (Cabaleiro, 2005).

Per entrar en concrecions, una història de vida és una biografia narrada després de la sol·licitud d'una persona entrevistadora. Un relat lliure de desenvolupar-se seguint temps i modalitats pròpies. D'aquesta manera, permet individualitzar a través del testimoni d'un subjecte, les maneres com es manifesta una realitat singular dins d'una realitat col·lectiva (ib).

El fet d'estudiar històries de vida singulars, constitueix una possible base cognoscitiva dels comportaments de la col·lectivitat. En les històries de vida no es tracta de reconstruir fets o esdeveniments, sinó de delinear la subjectivitat, perquè "l'autobiografia no imita la vida, s'organitza més aviat per reinventar-la i restituir-la interpretada" (Passerini, 1990, p.267).

Així, sens dubte, el record i la memòria estableixen processos de selecció i deformació de la realitat. Per això, sovint es critica la història oral i la seva manca de fiabilitat, a la qual s'afegeix l'origen de la informació obtinguda, en tant que no permet obtenir una visió panoràmica. De resultes d'això, les fonts orals sovint són vinculades a la subjectivitat i la poca representativitat. Tanmateix, ben sabut és que les fonts escrites també han tendit a una pobra representació, per tant s'haurien de considerar ambdues formes diverses d'obtenció de dades, circumscrites sempre dins del marc teòric en què es dugui a terme la recerca (Cabaleiro, 2005).

En una didàctica de la història de les dones, la producció de fonts orals permet en primer terme, donar la paraula a les dones revalorant-les com a subjectes de la història, alhora que permet establir una relació directa de narració i escolta entre generacions (ib). Seguint aquest camí, és possible que la reflexió i la reconstrucció del passat femení, permeti repensar el rumb de l'educació entroncat en una societat i una memòria històrica.

D'aquesta manera doncs, es proposa la història de vida com a activitat susceptible d'implementar-se a l'aula, tot dedicant un espai de temps a llegir les autores i/o llurs obres per a repensar sobre l'educació en tant que alliberadora per a l'individu alhora transformadora per a la societat.

8. Conclusions

Amb tots els aspectes que requereix una investigació més detallada en el futur, es poden extreure les següents conclusions:

En primer lloc, s'arriba a la conclusió que el moviment feminista, entès com la lluita pels drets de les dones, no va començar al segle XIX a Catalunya, sinó que llavors es començà a tractar la qüestió femenina i a debatre sobre la seva funció. El fet que Espanya fos un país on l'església tenia tant poder, va anar en detriment del procés d'emancipació femenina, en tant que es va concebre com un atac a la tradició, la destrucció de la vida familiar, social i catalana. Així, el debat sobre feminisme que s'ha retratat en aquest estudi s'atribueix bàsicament als moviments d'opinió, les conferències pedagògiques, la premsa, la literatura i la tasca pedagògica de les normalistes, filles de l'època republicana.

Una altra conclusió, extreta de la lectura i interpretació dels textos, ha estat la identificació de l'educació com a condició necessària per a l'emancipació femenina alhora que defineix el model o arquetip de dona de l'època. Això porta a plantejar l'existència d'un moviment pedagogicofeminista a Catalunya. Aquest és un terme de nova creació, que conjuga la pedagogia, en tant que estudia i descriu la realitat que educa, i el feminisme, entès com un moviment social i polític. Per tant, si haguéssim d'explicar el moviment pedagogicofeminista, es podria definir com

El conjunt d'accions provinents de la societat generalment femenina, les quals articulen iniciatives que es troben travessades per activitats educatives, instructives, formatives, culturitzadores o experiencials, totes elles compreses dins l'àmbit de la pedagogia en pro d'un desenvolupament de consciència de condició que dirigirà a la seva emancipació.

Es podria afirmar que el moviment pedagogicofeminista permet entendre i relacionar els moments històrics que van viure les dones durant el seu procés d'emancipació, en tant que tots ells estan entroncats en un procés pedagògic, provinent de la ingent tasca de les dones de l'època que varen lluitar per elevar la figura femenina en la societat. En el cas català, un exemple són les publicacions periòdiques i els butlletins, els quals varen esdevenir el mètode més efectiu de propagació de la llengua catalana alhora que esdevenia un excel·lent mecanisme d'alfabetització i ampliació de l'intel·lecte.

L'última conclusió i que mereix ser breu per la seva imperativitat, és la següent afirmació: Quan les dones van poder accedir a la pràctica, van poder teoritzar.

Per anomenar algunes limitacions de l'estudi, el fet de no trobar gaires dones obreres representants de la seva classe més enllà de Teresa Claramunt o Lola Iturbe fa pensar que aquestes van estar infrarepresentades durant molt temps, víctimes de les seves circumstàncies i alhora, ignorants de la seva marginació, en tant que abans se sentien més oprimides per

obreres que per dones. Així, se sospita que el fet que siguin dones, obreres i catalanes crea una triple exclusió que dificulta trobar documentació o investigacions al respecte.

La limitació d'aquest estudi, per definició, ha estat reconstruir els fets històrics i acompanyar-los del relats femenins. Malgrat la diversitat de literatura emprada en aquest treball posa de manifest la fragmentació que pateix la genealogia de la dona, alhora fa palesa la gran tasca acadèmica per part de dones i també d'homes, per recuperar autores, els seus relats i les seves experiències, per narrar la història més acuradament, però sobretot, per a contribuir a una memòria històrica, considerada necessària en el temps actuals.

Partint del fet que en la literatura consultada no s'ha trobat un terme tan universalitzador i unificador com el proposat, justament per la difícil percepció d'aquest, sí que s'han identificat altres aportacions dignes de menció com l'existència d'una metodologia d'investigació feminista, documentada per Cuklanz i Rodríguez¹⁰ o la proposta d'una pedagogia feminista, descrita per autores com Korol o Martín¹¹. Jo, en canvi, parlo d'un feminisme pedagògic que situa l'aprenentatge, el coneixement i el cultiu de l'intel·lecte com el principal catalitzador de la consciència de condició. Trobaria molt profitós que del meu estudi, se'n derivessin d'altres que poguessin ajudar a articular o desarticular la proposta del moviment pedagogicofeminista, en tant que qualsevol descobriment es nodreix del constant estudi i reformulació.

Una darrera reflexió, que alhora esdevé una nova via d'investigació seria fins a quin punt el moviment pedagogicofeminista va jugar un paper important per al procés de renovació pedagògica catalana. Com s'ha exposat en el punt 5.2, es varen cedir ajuts per escolaritzar la meitat restant d'infants a Catalunya possibilitaren el funcionament d'institucions com l'Escola Moderna, regides per principis com la coeducació o el retorn a la natura. Es formula la següent pregunta: Fins a quin punt, la inclusió de la dona al sistema educatiu, tant educandes com professores amb visions reivindicatives, varen contribuir a avançar en matèria pedagògica?

¹⁰ Cuklanz, L., & Rodríguez, M. P. (2020). Metodologías feministas: nuevas perspectivas. *Investigaciones Feministas*, 11(2), 201-209.

¹¹ Korol, C. (2007). *Hacia una pedagogía feminista: géneros y educación popular*. Buenos Aires: Editorial El Colectivo. i Martín, I. M. (2016). Construcción de una pedagogía feminista para una ciudadanía transformadora y contra-hegemónica. *Foro de educación*, (20), 129-151.

9. Referències bibliogràfiques

- Ackelsberg, M. (1999). *Mujeres libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*. Virus.
- Albear, N. O. (2003). Trabajo, salarios y movimientos sociales de las mujeres en la Restauración. En Bustillo, J. C. (2003). *Historia de las mujeres en España siglo XX*. Instituto de la Mujer.
- Andreassi, A. (2015). Emancipación: breve recorrido por el término. *Kult-ur*, 2(3), 35-54.
- Andreu, E. C. (1995). Inicis de les normals femenines, formació professional o batxillerat per a noies?. *Educació i Història: revista d'història de l'educació*, (2), 163-168.
- Avila, R. (1889). *La educación de la mujer. La Nueva Lucha*. 17 de gener del 1889.
- Balcells, A. (2015). Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX. *Catalan historical review*, 8, 171-180.
- Ballarín, P. D. (1989). La educación de la mujer española en el siglo XIX. *Historia de la Educación*, 8.
- Ballarín, P. D. (2001). *La educación de las mujeres en la España Contemporánea*. Editorial Síntesis.
- Ballarín, P. D. (2007). La escuela de niñas en el siglo XIX: la legitimación de la sociedad de esferas separadas. *Historia de la educación* 26, 143-168.
- Bello, S. B. i Fernández de Castro, M. L. M. (2020). Enriqueta Sèculi: las huellas que dejó en Barcelona y en Medellín. *Historia, derecho y sociedad con perspectiva de género*, 45-73.
- Borderías, C. (2001). Suponiendo que este trabajo lo hace la mujer. Organización y valoración de los tiempos de trabajo en la Barcelona de mediados del siglo XIX. *Tiempos, trabajos y género. Publicacions de la Universitat de Barcelona*. 103-132.
- Borderías, C. (2003). El trabajo de las mujeres en la Cataluña contemporánea desde la perspectiva de los hogares: balance y perspectivas. *Arenal. Revista de historia de las mujeres*, 9(2), 269-300.
- Borderías, C. i Fuentes, P. P. . (2009). VIII. Mujeres, trabajos y economías familiares en España (siglos XIX y XX). En *La historia de las mujeres: perspectivas actuales* (p. 269-308). Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres (AEIHM).
- Brullet, C. (1993). *Roles e identidades de género: una construcción social*. Sociología de las mujeres españolas. Editorial Complutense.
- Cabaleiro, J. (2005). *Educació, dones i història. Una aproximació didàctica*. Icaria.
- Cabaleiro, J. (2007). Pensament i pràctiques de les dones sobre l'educació femenina: un recorregut a través del temps. *Educació i història: Revista d'història de l'educació*, (9-10), 50-69.
- Cabré, M. À. (2020). *El llarg viatge de les dones. Feminisme a Catalunya*. Edicions 62.
- Carbonell, N. (2003). *La Dona que no existeix: de la Il·lustració a la Globalització*. Eumo.

- Cerdà, I. (1867). *Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona en 1856. Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la Reforma y Ensanche de Barcelona*. Imprenta Española, II: 556-700.
- Capmany, M. A. (1977). *La dona i la II República*. Edicions 62.
- Canyà, L. (1950). *L'etern femení: confessions, ideologies, orientacions*. (5 ed.). Indústries Gràfiques R. Duran i Alsina.
- Cañellas, C. J. i Toran, R. B. (2013). La gestió escolar a Barcelona (1900-1936). Iniciatives i limitacions de les institucions catalanes. *Recerques: història, economia, cultura*, 61-90.
- Comaposada, M. (1937). Origen y actividades de la Agrupación Mujeres Libres. *Tierra y Libertad*. Citat a Nash i Kleinspehn (1979, p.123).
- Comas, F. i Miró, M. I. (2001). *Rosa Roig. Biografía d'una pedagoga (1890-1969)*. Menjavents.
- De la Arada, R. C. (2006). L'educació domèstica al segle XIX : teoria de les esferes i els models de professionalització docent. *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, (8), 147-163.
- Del Amo, A. D. (2008). La familia y el trabajo femenino en España durante la segunda mitad del siglo XIX. [Tesi de doctorat, Universidad Complutense de Madrid].
- De León, F. L. (1987). *La perfecta casada*. Taurus.
- De Miguel, A. A. (2003). El movimiento feminista y la construcción de marcos de interpretación. El caso de la violencia contra las mujeres. *Revista Internacional De Sociología*, 61(35), 127–150.
- Ferré, P. S. (1989). Mujer, feminismo y masonería en la Cataluña urbana de la Restauración. *Masonería, política y sociedad*, 2, 929-946.
- Figuerola, L. (1847). *Manual completo de enseñanza mutua y mixta ó instrucciones para la fundación y dirección de las escuelas primarias elementales y superiores*. D. Antonio Yenes.
- Flecha, C. G. (1997). *Las mujeres en la legislación educativa española. Enseñanza primaria y normal en los siglos XVIII y XIX*. GIHUS.
- García, S. R. (2008). Rebel·lió i adaptació: processos d'institucionalització del moviment feminista. *Construint els drets de les dones: Dels conceptes a les polítiques locals*. 127-148.
- Granel, H. A. (2006). Mujeres Libres: emancipación femenina y revolución social. *Germinal: revista de estudios libertarios*, (2), 43-57.
- Guallar, P. & Borderías, C. (2001). La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildefons Cerdà. *Arxiu Històric de la ciutat*.
- Martínez, E. P. (2018). La revista mujeres libres. *Rojo y negro*.
- Mata, R. A. (2019). Los ateneos y la cultura popular en la Catalunya contemporánea (1834-1938). En *Sociedades y culturas*. IX Congreso de Historia Social, 981-1003.
- Nash, M., & Kleinspehn, T. (1979). *Mujeres libres*. Karin Kramer.
- Nash, M. (1983). *Mujer, familia y trabajo en España (1875-1936)* (Vol. 5). Anthropos Editorial.

- Nash, M. (2004). *Mujeres en el mundo: historia, retos y movimientos* (Vol. 247). Alianza editorial.
- Nash, M. (2007). *Dones en transició*. Ajuntament de Barcelona. Regidoria de Dona.
- Nash, M. (2010). *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Generalitat de Catalunya, Departament de Treball.
- Nicolau, R. (1990). Els factors demogràfics del creixement econòmic: Catalunya, 1787-1910. *VV. AA., Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*, 2, 13-61.
- Obradó, M. D. P. R. (1988). El arquetipo femenino en los debates intelectuales del siglo XV castellano. *En la España medieval*, (11), 261-302.
- Pascual de Sanjuán, P. i Viñas, J. C. (1896). *La educación de la mujer. Tratado de Pedagogía para las Maestra de primera enseñanza y aspirantes al magisterio*. Juan Bastinos.
- Passerini, L. (1990). *Per una memoria storica delle donne: proposte di metodologia e interpretazione*. Centro de documentazione delle donne di Bologna.
- Pellón, M. C. S. (1997). Les Normals, paradigma de l'educació femenina. *Temps d'Educació*, 183-199.
- Peñalver, R. P. (2003). *¿Qué quieres enseñar? Un libro sexista oculta a la mitad*. Consejería de Presidencia.
- Plana, M. D. (2020). Els feminismes del segle XX a Catalunya. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 233-290.
- Puigserver, P. F. (2020). Dona i formació: la difícil consolidació de les escoles adultes a Espanya. (1906-1915). *Quaderns d'educació contínua*, (43), 119-129.
- Ramos, M. D. (2010). Las primeras modernas. Secularización, activismo político y feminismo en la prensa republicana “Los gladiadores (1906-1919)”. *Historia Social*, 67, 93–112.
- Raventós, L. T. (1984). *L'escola professional i domèstica de Sant Sadurní d'Anoia*. Ajuntament de Sant Sadurní d'Anoia.
- Real, N. M. (1998). *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Rico, L. G. (2009). *Companya*. la revista de la dona (El somni de la dona lliure). *Revista Catalana de Pedagogia*, 6, 381-396.
- Rodrigo, A. (2002). *Una mujer libre : Amparo Poch y Gascón : médica anarquista* (1. ed.). Flor del Viento Ediciones.
- Rodríguez, A. C. (2007). El acceso de las mujeres a la educación como eje fundamental para su promoción y participación. *Revista de estudios sobre sierra Mágina*, (24), 9-29.
- Rosales, C. M. Á. (2007). De “perfecta casada” a “ángel del hogar” o la construcción del arquetipo femenino en el XIX. *Tonos Digital*, 14(0).
- Rossi, P. (1988). *La memoria del sapere*. Roma-Bari Laterza.
- Rousseau, J. J. (1971). *Emilio o de la educación*. Bruguera.
- San Román, S. (2002). *La maestra en el proceso de cambio social de transición democrática: espacios histórico generacionales*. Instituto de la Mujer.

- Sanz de Diego, S. J. R. M. (2014). Historia de la Institución Teresiana (1911-1936). *Estudios Eclesiásticos. Revista de investigación e información teológica y canónica*, 89(350), 581-583.
- Sau, V. (1981). *Diccionario ideológico feminista*. Icaria.
- Scanlon, G. M. (1986). *La polémica feminista en la España contemporánea (1868-1974)*. Ediciones Akal.
- Scanlon, G. M. (1987). La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la II República. *Historia de la Educación*, 6.
- Segura, I., i Selva, M. (1984). *Revistes de dones (1846-1935)*. Edhasa.
- Sierra, G. M. (1916). *Cartas a las mujeres de España*. Clásica Española.
- Silvestre, D. M. (2004). *Francesca Bonnemaison. Educadora de ciutadanes*. Diputació de Barcelona.
- Subirats, M. (2010). ¿Coeducación o escuela segregada? Un viejo y persistente debate. *Revista de la Asociación de Sociología de la Educación*, 3(1), 144-146.
- Torres, P. S. i Fontanillas, B. A. (2006). *Lola Iturbe Arizcuren: Vida e ideal de una luchadora anarquista*. Barcelona: Virus Editorial.
- Van Manen, M. (2003). *Investigación educativa y experiencia vivida*. Idea Books SA.
- Varela, J. (2013). La larga lucha por la emancipación de las mujeres. Carmen Baroja y Nessi, Zenobia Camprubí Aymar y María Teresa León Goyri. *Paper: revista de sociología*, (98), 4.
- Vicente, L. (2022) La revista Mujeres Libres: de revista cultural a periódico de combate. *Cultura de la República. Revista de Análisis Crítico (CRRAC)*, (6).
- Vilanou, C. (2020). Els anys de formació de Frederica Montseny: deixant romàntic i vitalisme idealista, 33-60. A Vergés, J. i Pérez, M. (2020). *Frederica Montseny: més enllà del mite*. Documenta Universitaria.

10. Annex

Imatge Barcelona 1850

Figura 1. Alfred Guesdon (1808-1876). Vista de Barcelona l'any 1850.

Font: Blog Atlas de Barcelona. Ramon Soley.

Poema L'elionor

L'Elionor tenia catorze anys i tres hores
quan va posar-se a treballar.

Aquestes coses queden
enregistrades a la sang per sempre.

Duia trenes encara
i deia: “sí, senyor” i “bones tardes”.

La gent se l'estimava,
l'Elionor, tan tendra,
i ella cantava mentre
feia córrer l'escombra.

Els anys, però, a dins la fàbrica
es dilueixen en l'opaca
grisor de les finestres,
i al cap de poc l'Elionor no hauria
pas sabut dir d'on li venien
les ganes de plorar
ni aquella irreprimible
sensació de solitud.

Les dones deien que el que li passava
era que es feia gran i que aquells mals
es curaven casant-se i tenint criatures.

L'Elionor, d'acord amb la molt sàvia
predicció de les dones,
va créixer, es va casar i va tenir fills.

El gran, que era una noia,
feia tot just tres hores
que havia complert els catorze anys
quan va posar-se a treballar.

Encara duia trenes
i deia: “sí, senyor”, i “bones tardes”

MIQUEL MARTÍ I POL